

ה'שלאגבאום': פרק בתולדות עירוב החצרות במערב אירופה

בועז הוטרר*

מבוא

עיון במקורות הלכתיים ובארכיונים ממערב אירופה וממרכז מראשית המאה ה-18 ואילך חושף תופעה מעניינת: שימוש נפוץ להתקנת עירובין בקונסטרוקציה שכינה הרוֹנֶחַ הוא Schlagbaum (שלאגבאום, שלאגבוים; ברבים: Schlagbäume – שלאגביימע) החל משלהי המאה ה-17 לפחות, בייחוד ברחבי גרמניה וסביבותיה. שלאגבאום הוא מונח גרמני מקובל שנועד בהקשר זה לתיאור מחסום דרכים. בדרך כלל מדובר במבנה העשוי משני עמודים המוצבים משני צדי הדרך, כשקורה עליונה מחוברת לאחד העמודים במאוזן, ומטרתה לחסום את המעבר בדרך, וניתן להטות אותה לצד הדרך לשם מעבר. לעתים גם חוברו לקורה שלשלת או חבל. מחסומי-עץ כאלה היו נפוצים ברחבי אירופה והוצבו במעברי דרכים ובכניסות ליישובים ואחוזות ונועדו לגביית מכס, ביקורת גבולות ואבטחה.¹ מחסומים מודרניים כאלה נפוצים היום בכניסות למגרשי חנייה, מעברי רכבת וכדומה.

מפתיע לכאורה השימוש הנרחב בקונסטרוקציה זו בעירובין במערב אירופה במקום 'צורת הפתח' הקלאסית העשויה משני מוטות ומעליהם חבל בשל הקושי להתאים קונסטרוקציה זו לגדרים ההלכתיים של הלכות עירובין. מאמר זה מנסה להתחקות אחר צמיחתה של תופעה זו ותפוצתה הרבה ולבאר מדוע התפשטה כל-כך בתקופה זו ובאזורים אלו דווקא חרף קשיים הלכתיים.

בחלקו הראשון של המאמר תיבחן אפוא תפוצתה של קונסטרוקציה זו, כפי שעולה מעדויות ספרותיות רבות, והיא תובחן מקונסטרוקציות אחרות ששימשו לעירוב החצרות. בחלקו השני של המאמר תידון המבוכה ההלכתית סביב השימוש בקונסטרוקציה זו בעירובין באירופה. בחלקו השלישי של המאמר ייעשה ניסיון לבאר את נסיבות הופעתה ותפוצתה של קונסטרוקציה זו ואגב כך לעמוד על הזיקה ההדוקה בכלל שבין מאפייניו של העירוב ובין אופי חיי היהודים.

'שלאגבאום' ו'שראנקען' בעירוב החצרות

על השימוש הנרחב ב'שלאגבאום' עדויות רבות. בקובץ התקנות הרשמיות, שעיגנו בשנת 1719 את זכויותיהם של היהודים בפירת (פיורדא – Fürth) שבפרנקוניה התיכונה,² נכתב (בסעיף 35) שניתן אישור ליהודים להתקין Schlaug-Baumen על

*מכללת אורות ישראל, קמפוס מורשת יעקב, רחובות.

¹ למשל: פיירר, לקסיקון אוניברסלי, עמ' 127, ע' Schlagbaum.

² בפירת היו בשנת 1720 כ-6000 תושבים, מתוכם כ-1500 יהודים (קרינגס, העירוב במברג, עמ' 563).

חשבונם כדי שיוכלו לטלטל בשבת כפי שנהגו עד כה, כיוון שהחוטמים שהותקנו בעבר בין הרחובות נהרסו.³ גם בעיירה ברוק (Bruck) שבאותו החבל⁴ ניתן ליהודים בשנת 1774 אישור מאת המרקיז ששלט במקום להתקין שמונה Schlagbäume בכניסות ליישוב תמורת תשלום של שני גולדן לשנה.⁵ בשנת 1731 הורשו 24 משפחות יהודיות על ידי הרוזנת קריסטינה וילהלמה מדוכסות וירטמברג להתיישב בכפר פרוידנטאל (Freudental) שבחבל וירטמברג שבשוואביה לצד שש משפחות שהורשו להתיישב שם כבר בשנת 1723. כתב החסות שניתן להם אישר להם, בין השאר, גם להתקין 'חוטמים או שלאגבאום בשבת' (ein Trattzug oder Schlagbaum am Sabbath anrichten mögen).⁶ כתב חסות זה שימש דוגמה לכתבי חסות לקהילות היהודיות בהוכברג (Höchberg), בבוטנהאוזן (Buttenhausen) ובייבנהאוזן (Jebenhausen), שנוסדו במחצית השנייה של המאה ה-18.⁷

³ להלן הניסוח המקורי עם הערותיו של ו' קרינגס (קרינגס, שם, עמ' 565):

Ist von denen Juden vor diesem [zu ergänzen: Reglement von 1719] (damit sie am Sabbath etwas auf die Gassen tragen mögen) Faden oder Trodt [Draht] von einer Gassen zu der andern gezogen, endlich abgerissen worden, und jetzund auf ihre Spesen, Schlaug-Baumen [Schlagbäume] machen zu lassen, erlaubt, so viel vonnöthen und füglich seyn kan, nicht weniger wie bis dato geschehen.

⁴ היום פרבר של העיר ארלנגן (Erlangen). הקהילה היהודית מנתה בשיאה, במאה ה-18, יותר מ-1750 נפש. בראשית המאה ה-19 היו היהודים כ-15% מכלל תושבי העיר (פנקס הקהילות, גרמניה: באוואריה, ע' ארלאנגן, עמ' 276-278).

⁵ רוש, דרך היהודים, עמ' 169; הנ"ל, האיידאל של השבת, עמ' 37. רוש מציינת שם שהתיעוד מצוי בדוחות ההיסטוריים של הכנסייה בבואריה משנת 1908.

⁶ סאור, יהודי וירטמברג, עמ' 79; נבל, ההיסטוריה של יהודי פרוידנטאל, עמ' 18, 21, 32. נבל מציין (שם, עמ' 32) שלא ברור מתי התקינו עירוב בפועל, אולם ישנו דיווח משנת 1737 שהיהודים מעוניינים להתקין שלושה Schlagbäume בשלוש יציאות של המקום, וכי הם נבנו, אולם מותו הפתאומי של הפקיד המקומי עיכב את הצבתם בכמה חודשים עד קבלת אישור מן השלטונות בשטוטגרט (Stuttgart) לאור הפריווילגיה שניתנה להם. עם זאת נאסר עליהם לסגור את המחסומים הנ"ל.

⁷ פנקס הקהילות, גרמניה: וירטמברג, ע' פרוידנטאל, עמ' 117. על ייבנהאוזן ראו תיאור מראשית המאה ה-19, המציין את קיומם של 'שבת-שראנקען' או חוטמים על עמודים כדי לאפשר טלטול בשבת (רוהרבאכר, ההתיישבות היהודית הכפרית, עמ' 8. על המונח שראנקען ראו להלן, בגוף המאמר):

“die Sabbatschranken [...] zwischen den Häusern oder an hohen Stangen über die Strasse gespannte Drähte, die den jüdischen Bewohnern die Grenze des Bezirks anzeigten, innerhalb dessen man sich am heiligen Ruhetag bewegen konnte, ohne dadurch die religiösen Gebote zu übertreten”

ואמנם מסמך המצוי בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים (D/Hol/ 8) מלמד שהעירוב בעיירה הוכברג התבסס בין 1793 ל-1799 על חבלים. ראו רוש, דרך היהודים, עמ' 169, הערה 444.

גם בכפר מרכינגן (Merchingen) שבבאדן ניתנה ליהודים רשות בשנת 1741 להקים Schlagbäume כדי להתיר את הטלטול ברחבי הכפר בעבור תשלום שנתי של שני גולדן.⁸

אזכורים נוספים למונה זה מוצאים בגאוקוניגסהופן (Gaukönigshöfen)⁹ ובאונטרמרצבך (Untermersbach)¹⁰ שבפרנקוניה התחתית, בבוטנהיים (Buttenheim) הסמוכה לבמברג שבפרנקוניה עילית¹¹ ובאיינרטסהאוזן (Einartshausen) שבהסן.¹²

שימוש מובהק בקונסטרוקציה זו היה בכפר שנקלנגספלד (Shenklengsfeld) שבהסן, כפי שעולה משני מסמכים רשמיים שהיו בארכיון הקהילה היהודית במקום.¹³

⁸ על פי תיאורו של ב' רוזנטל קיבלו היהודים בשנת 1741 אישור להקים בכל הכנסות והרחובות בכפר Schranken und Schlagbäume לצורך העירוב, ועבור תחזוקתם שולם לשליטי הכפר האצילים לבית ברליכינגן (von Berlichingen) 'כסף-המחסומים' (Schrankengeld) בסך שני גולדן לשנה (רוזנטל, יהודי באדן, עמ' 160. וראו הונדסנורשר וטדיי, קהילות יהודיות בבאדן, עמ' 168). ההתיישבות היהודית במקום ראשיתה במהלך המאה ה-17, לאחר מלחמת שלושים השנים, והיא צמחה במהלך המאה ה-18. בשנת 1737 קנתה הקהילה בית פרטי והסבה אותו לבית כנסת. בתקופה זו נמנו במקום 40 משפחות יהודיות שמנו כ-210 נפש (רוזנטל שם; הונדסנורשר וטדיי, שם. וראו פנקס הקהילות, גרמניה: וירטמברג, ע' מרכינגן, עמ' 409).

⁹ בשנת 1817 בוטל בית השער העליון בכפר, ולפיכך שילמו היהודים ארבעה גולדן ו-30 קרוזר עבור אישור להתקין שלאגבאום אחד (einen Schlachbaum) ליד בית הרועים (Schäferhaus), אך נאסר עליהם לחבר אותו למבנה. עוד לאחר מלחמת העולם הראשונה זכרו עדים שהם שמעו בבית הספר שהקורה שהייתה ארוכה כמעט כאורך הבית שימשה סמל לבית שנהרס (מיכל, היהודים בגאוקוניגסהופן, עמ' 241). בבעלות היהודים היו בשנה זו 15 בתים (מיכל, שם, עמ' 205). בשנת 1816 נמנו במקום 108 יהודים מתוך 546 איש

http://www.alemannia-judaica.de/gaukoenigshofen_synagoge.htm

¹⁰ המציאות בראשית המאה ה-18 משתקפת ממסמך ארכיוני המתאר את התשלום השנתי ששילמו 14 משפחות יהודיות בסך Batzen אחד ו-20 pfennig עבור der Schlagbäum (הברמל, אונטרמרצבך, עמ' 148). בכפר נמנו בשנת 1814 121 יהודים מתוך 555 איש (פנקס הקהילות, גרמניה: באוואריה, ע' אונטרמרצבאך, עמ' 527).

¹¹ כתב ההסכמה שנתן הברון יוהאן גאורג כריסטוף וילהלם סטייבר (Johann Georg Christoph Wilhelm Stiebar) מבוטנהיים לקהילה היהודית במקום בשנת 1743, הכולל אישור להתקין Schlagbäumen לשמירת השבת תמורת התחייבות לתשלום עבור תחזוקתם, ותיעוד של תשלומי היהודים עבורם מ-1744 עד 1763, מצויים בארכיון הלאומי של במברג (Alte Archiv - Signatur: B 58/II, Nr. 02185). ראו רופרכט, ארכיון במברג, עמ' 176, סעיף 1288.

¹² ג' פאוסט מציין שהיהודים במקום קיבלו אישור בשנת 1788 להתקין Schlagbäume ביציאות מהכפר לצורך השבת (פאוסט, היסטוריה חברתית וכלכלית, עמ' 110). בתקופה זו היו במקום 12 משפחות יהודיות (פנקס הקהילות, גרמניה: הסן, ע' איינארטסהאוזן, עמ' 63).

¹³ בשנת 1800 נמנו במקום 7 משפחות יהודיות, וב-1819 נמנו במקום 65 יהודים מתוך 819 איש (http://www.alemannia-judaica.de/senklengsfeld_synagoge.htm). שני המסמכים הנ"ל פורסמו במלואם על-ידי יעקב גרינוולד משנקלנגספלד, בשנת 1913 (גרינוולד, העירוב בשנקלנגספלד). גרינוולד גם ציין שמזה זמן רב מופיע בחשבונות העירוניים של ועד בית הכנסת המקומי, רישום של הוצאה שנתית על סך 5 מארק, כתשלום לעירייה עבור: 'תחזוקת ה-Schlagbäume' (Unterhaltung der Schlagbäume), וכי העירייה אכן נשאה תמיד בעלות התיקונים הנדרשים של העירוב, ללא התנגדות, אולם שינוי שנעשה לאחרונה בתוואי העירוב, בשל סלילת רחובות חדשים ושינוי מקומות המגורים של חברי הקהילה היהודית, הביא לסירוב

במסמך הראשון, שנכתב ביוני 1795, צוין כי לאור הודעת הקהילה היהודית בשנקלנגספלד שה-Schlagbäume במקום אינם עומדים בטיב ובסדר הנדרשים, הצטווה הפקיד המקומי לפעול לתיקונם המיידים 'כדי שהיהודים על פי חוקי דתם לא יבואו לדאגה בשל הזנחתם'.¹⁴ מסמך זה מלמד ממילא על קיומם של התקנים אלו כבר קודם לכן. המסמך השני הינו הסכם פשרה שגובש במשרד המשפטים של הסן ושנחתם בפברואר 1802, וממנו עולה שהקהילה היהודית ניהלה משפט ממושך, במשך שנים, כנגד העירייה המקומית בנוגע למימון תחזוקת התקני העירוב במקום. בהסכם הפשרה נקבעו הסדרי תשלום מפורטים בין הקהילה היהודית לעירייה,¹⁵ כאשר בין היתר צוין שאם העירייה תרצה, היא תוכל 'להשתמש באבנים במקום העמודים, ובמקום הקרש הרוחבי וה-Schlagbäume לשים קרשים או מוטות חזקים מכל מין שהוא, אם בזה תושג הסגירה לפי החוק היהודי'.¹⁶

של העירייה לשלם את העלויות הנדרשות, בנימוק שמימון העירייה ניתן רק לתחזוקת הקיים ואין היא צריכה לשאת בעלות של Schlagbäume חדשים.

¹⁴ "Auf die Von der Judenschaft zu Schenklingfeld gethane Anzeige, daß die Schlagbäume in diesem Orthe nicht in solcher Beschaffenheit und ordnung, wie es dermit seyn und beständig erhalten werden solle. So wird dem Heimberger Hofmann bei willkürlicher Strafe hiemit befohlen, sogleich dahin nötige Anstalten zu treffen, daß dieße Schlagbäume sofort repariert und in Volligem Stande gesetzt werden, dermit die Judenschaft nach ihren Gottesdienstlichen Gesetzen durch deren Versäumnis nicht beunruhigt werde.

¹⁵ בהסכם נקבע ש'מעתי העירייה תישא לבדה בכל ההוצאות של התקנת ותיקון ה-Schlagbäume, ועד חג הפנטקוסט של שנה זו, תחזיר לכשירות את כל אלו הקיימים ושהיו במצב טוב מלפני כן, וזה לכל הזמן בו יגורו יהודים בשנקלנגספלד ובמספרם כיום, ושהם מחזיקים בית כנסת לכבוד האל, ללא כל פגם [...] כנגד זה מבטיחים היהודים, הם וצאצאיהם לתמיד, שתמורת זה ישלמו לעירייה ומיד 36 רייכסטאלר ויתנו חצי צנטנר [=כ-25 ק"ג] ברזל לפני ההקמה והתיקון של כל ה-Schlagbäume, ולהבא ובכל שנה החל בשנה זו עד יום מיכאל [=29 בספטמבר] יעבירו וישלמו 2 רייכסטאלר, ובכך העירייה תיקח על עצמה את כל העלויות של ה-Schlagbäume' (אני מודה למר אורי קלרמן על עזרתו הרבה בפענוח ובתרגום המסמכים הנ"ל). להלן הגוסה המקורי:

"daß die Gemeinde aber nunmehr die Ausrichtung der neuen und reparationen der Schlagbäume vor beständig auf ihre alleinige Kosten übernehmen und bis zu Pfingsten dieses Jahres die sämtlichen bisher und vorhin gewesen in ordentlichen, und dem Zwecke gemäßen aufrichten, in Stand setzen, und solche alle Zeit so lange in Schenklingfeld Juden und in solcher Anzahl deßelbsten sind, daß sie Schule zu Gottes Verehrung halten ohne Mangel erhalten [...] Dargegen aber versprechen die Juden ebenfalls vor sich und ihre Nachkommen, vor beständig, daß sie dafür der Gemeinde von jetzo und alsobald Dreißig Sechs Rthlr. sa 36 Rthlr. edictmäßige Wehrung und ein halben Centner Eißen vor die Aufrichtung und wieder in Standsetzung aller Schlagbäume bezahlen und abgeben, hinkünftig aber und alljährlich von dießem Jahre an, zu Michaelistag Zwei Rthlr edictmäßig bezahlen und abgeben, und solchergestalt denn auch die Gemeinde nunmehr alle Kosten wegen der Schlagbäume auf sich nehmen."

¹⁶ להלן הגוסה המקורי:

"[...] jedoch der Gemeinde hierbei auch nachgelaßen seyn solle, wenn sie wollen statt der Stöcke, Steine zu nehmen und zu dem quer Holz oder

קונסטרוקציה זו נזכרת גם בעניין עירוב בגיילינגן (Gailingen) שבנפת קונסטאנץ (Konstanz) בדרום גרמניה. מסמכי ארכיון מתעדים פולמוס סביב קבלת האישור להתקין עירוב במקום בשנות ה-60 וה-70 של המאה ה-18. בקשת היהודים הייתה לאשר להם תיקונים, כפי שהיה מקובל בכל מחוז בורגאו (Burgau), ובין השאר נזכר שם שהיהודים מורשים לסגור את הרחובות גם ב-Schlagbäume במקום בחבלים (Schnüre).¹⁷ אכן, ממסמכי ארכיון עולה מציאות של עירובין במחוז בורגאו במאה ה-18, בכפרים קריגסהאבר (Kriegshaber),¹⁸ פפרזה (פפערשא – Pfersee),¹⁹

Schlagbäume solches Holz oder starke Stangen von welcher Gattung es seye, wenn nur damit das Zumachen nach ihrem Jüdischen Gesetze besorgt ist, sich bedienen zu mögen.”

¹⁷ בשנת 1655 התיישבו במקום לראשונה שלוש משפחות יהודיות שהזמינו שליטי נלנבורג (Nellenburg). הכפר היה בתחומי רוזנות נלנבורג ונשלט בידי אצילי בית ריינאך, הרוזן מארקאד משושלת אולם, אצילי בית ליבנפלס, הבישופים של קונסטאנץ והעיר השוויצרית שאפהאוזן, כשהובטח ליהודים חופש דת מלא. בשנת 1660 נמנו במקום שש משפחות יהודיות, ובשנת 1734 – 18 משפחות. מועצת הכפר ותושביו לא ראו בעין יפה את גידולו של היישוב היהודי והרבו להציב מכשולים בדרכו (פנקס הקהילות, גרמניה: וירטמברג, ע' גיילינגן, עמ' 284). מן המסמכים עולה שבאביב 1767, לאחר שהושלמה בנייתו של בית הכנסת החדש, פנתה הקהילה היהודית בגיילינגן לרשויות בנלנבורג בבקשה לאפשר להם להתקין Sabbatschranken, שיקיפו את אזור בית הכנסת (על המונח Schranken ראו להלן בגוף המאמר). הרשויות אישרו זאת מצד העיקרון, אולם בשל התנגדות התושבים הנוצרים בעיר הסתפקו תחילה היהודים במתיחת חבלים סביב בתיהם. בשל קריעתם של חוטי העירוב שוב ושוב על ידי פרחים הורתה הרשות האזורית בנלנבורג בספטמבר 1770 לרשות המקומית להקים את העירוב בעיר על חשבונה. לאחר מכן פנתה הרשות המקומית לממשלה בעיר פרייבורג (Freiburg), וזו נתת להגביל את ההיתר רק על הצבת עמודים גבוהים סביב בית הכנסת וחיבורם בחוטים. רק אחרי כמה פניות הוקמו בנובמבר 1773 תיקוני עירוב באותו אופן שהיה מקובל במחוז בורגאו. בעקבות תלונת היהודים בגין עמודים שנעקרו כמה פעמים קבעה הרשות האזורית קנס של 50 טאלר והטילה על הרשות המקומית את האחריות לשמירת העמודים. המחלוקת בעניין הסתיימה בפשרה שפרטיה אינם ידועים בין הרשות המקומית ליהודים בנובמבר 1774 (רומינג, יהודי הכפרים, עמ' 312-313; בינקייד, אזורי מפגש, עמ' 100-101 [ויש לתקן שם: 1767 במקום 1667]). המסמכים המתעדים זאת מצויים בגנזך המדינה הכללי בקרלסרוהה, כמפורט אצל רומינג, שם, הע' 87. הייקו האומן ציין שבמסמכים נכתב שמחאת התושבים הייתה על התקנת Schranken und Schlagbäume (האומן, יהודים בגיילינגן, עמ' 503; שלור, האני והעיר, עמ' 23 הערה 15). במכתב פרטי מיום 20 בספטמבר 2012 כתב לי פרופ' האומן כי מן המסמכים עולה שהצבת תיקונים אלו אושרה כתחליף לחבלים שתוקנו קודם לכן, בשל הטענה שהם מפריעים לתהלוכות הקתוליות, ולאחר זמן חזרו היהודים להשתמש בחבלים לצורך העירוב.

¹⁸ ג' הצר מציין שכבר בשנת 1707 היו מונחים בכפר קריגסהאבר שלידי אוגסבורג חוטי עירוב, וכי ללא ספק קיבלו היהודים אישור להצבתם (הצר, יהודי סטפאך, עמ' 251). מציאותם של חוטי עירוב בשנים 1721-1722 עולה מתלונות של כומר הכפר על העירוב באותם ימים ומידיעה שפורעים חבלו בחוטי העירוב ונקנסו בשל כך על ידי הרשויות (הצר, שם; אולמן, שכנות ותחרות, עמ' 434-435; הנ"ל, משרתות השבת, עמ' 259-260). ב-1653 היו במקום 6-7 משפחות יהודיות, ומן המאה ה-18 כבר יותר מ-60 משפחות, שהיו כנראה יותר מחמישית מתושבי המקום. ב-1737 מנו היהודים 402 נפש, והמקום כונה 'כפר היהודים' (Judendorf) (פנקס הקהילות, גרמניה: באוואריה, ע' קריגסהאבר, עמ' 639).

בינסוואנגן (Binswangen),²⁰ בוטנוויזן (Buttenwiesen)²¹ ופישאך (Fischach).²² אמנם לא נזכר במקורות אלו המונח Schlagbäume, ומדובר שם ככל הנראה בהתקנת מוטות וחבלים.

גם במחוז פפאלץ (Pfalz) שבדרום-מערב גרמניה מוצאים אזכור של קונסטרוקציה זו. הדברים עולים מבקשת הקהילה היהודית בכפר אינגנהיים (Ingenheim) בשנת 1788 לאפשר להם להתקין במקום Schlagbäume תמורת תשלום שנתי של חמישה גולדן.²³

כאמור, המונח Schlagbaum משמש בגרמנית לתיאור מחסום דרכים. מכמה מן המקורות הנזכרים עולה במפורש מציאות של קונסטרוקציה זו, בהקשר של העירוב, ודומה שגם היכן שהבדילו המקורות בין התקנת שלאגבאום להתקנת חבלים, מדובר היה ככל הנראה במחסומים כאלה. אמנם יש לבחון אם גם בשאר המקורות הנזכרים השימוש במונח זה מכוון בהכרח לקונסטרוקציה הנ"ל, או שמא הוא שימש לעתים – בעיקר בקרב פקידיים שאינם יהודים – גם לתיאור מה שמכונה בהלכה 'צורת הפתח', העשויה בדרך כלל משני מוטות וחבל על גביהם. אזכור של שימוש ב'חוט העירוב' המונח על מוטות עולה ממקורות הלכתיים ומארכיונים רבים, הנוגעים לקהילות

¹⁹ ההתיישבות היהודית במקום ראשיתה במחצית השנייה של המאה ה-16. בשנת 1750 היו במקום 108 בתים ו-28 משפחות יהודיות (http://www.alemannia-judaica.de/pfersee_synagoge.htm). חוטי העירוב שהקיפו את השכונה היהודית הקיפו גם את בית הכומר משני צדדים (אולמן, שכנות ותחרות, עמ' 437; הנ"ל, משרתות השבת, עמ' 260).

²⁰ בבינסוואנגן נמנו ב-1811 894 תושבים, מתוכם 327 יהודים (פנקס הקהילות, גרמניה: באוואריה, ע' בינסוואנגן, עמ' 610). היהודים גרו בשני אזורים בשולי הכפר, ובית הכנסת היה ממוקם ביניהם. העירוב שם הקיף את הבתים, את בית הכנסת ואת בית הקברות, אך שלא כבמקומות אחרים הוא היה מרוחק מן האזור הנוצרי (אולמן, שכנות ותחרות, עמ' 437; הנ"ל, משרתות השבת, עמ' 260). התושבים הנוכרים ניסו ללא הצלחה להסיר את התקני העירוב במקום, שאושרו בחוזה בשנת 1694 (קייסלינג, כפרים יהודיים, עמ' 84).

²¹ בשנת 1790 גרו במקום שש משפחות יהודיות, וב-1811 נמנו 352 יהודים מתוך 543 תושבים (פנקס הקהילות, גרמניה: באוואריה, ע' בוטינוויזן, עמ' 608!) במאה ה-18 התגוררו רוב היהודים בקרבת בית הכנסת, ואחרים היו מפוזרים בשאר חלקי הכפר (אולמן, שכנות ותחרות, עמ' 355-357). לא ברור אם היה עירוב על כל העיר, אולם עולה שהוא הקיף משני צדדים גם את בית הכומר (אולמן, שם, עמ' 437; הנ"ל, משרתות השבת, עמ' 260).

²² בפישאך נמנו ב-1811 466 תושבים, מתוכם 219 יהודים. הקהילה היהודית צמחה בעיקר החל מ-1617. בית הכנסת נבנה בשנת 1739 (פנקס הקהילות, גרמניה: באוואריה, ע' פישאך, עמ' 634-633). משנת 1767 מכה המטיף הנוצרי של הכפר בתוקף כמה וכמה פעמים על קיומם של חוטי העירוב שהקיפו גם את מתחם הכנסייה המקומית, שסמוך לה שכנו בתי היהודים. הסכסוכים בעניין נמשכו עוד במאה ה-19 (קייסלינג, כפרים יהודיים, עמ' 84-85).

²³ הפרטים עולים מפניית ראש הקהילה היהודית במקום, לייב מורטג' (Löb Mortge), ב-18 במאי 1788 לשליטי הכפר, הברונים לבית גמינגן, בבקשה להקים Schlagbäume בכפר. בפנייתו לרשויות ציין נציג הקהילה כי חסרונם של ה-Schlag-Bäume גורם להם קשיים ידועים רבים בשבת ולכן הם מבקשים שיותקנו עצים (Bäume) כאלו, וכי עבור התקנת העצים (dem Holz) ותחזוקתם ישולם סך של חמישה גולדן מדי שנה. תצלום המסמך והעתקתו לדפוס מצויים אצל קוקצקי, עתירות יהודי אינגנהיים, עמ' 11-12. במאה ה-18 וה-19 הייתה הקהילה היהודית באינגנהיים הגדולה במחוז פפאלץ: ב-1784 נמנו בה 41 משפחות יהודיות שמנו 206 נפש, ובשנת 1825 נמנו במקום 448 יהודים, כשליש מכלל התושבים (שם, עמ' 6).

במערב אירופה ובמרכזה. במסמכים מן המרחב הגרמני מכונה הקונסטרוקציה של 'צורת הפתח' Schabattschnüre ('מיתרי השבת'),²⁴ Schabbesdrähte ('חוטי העירוב'),²⁵ Schabbesbögen ('קשתות השבת'),²⁶ Schabbestore ('שער השבת'),²⁷ Judentore ('שער היהודים'),²⁸ Sabbatsäulen ('עמודי שבת'),²⁹

²⁴ בארכיון של הברונים לבית גמינגן (von Gemmingen) מתועד שבשנת 1788 ביקשה הקהילה היהודית באיטלינגן (Ittlingen) שבמחוז קרייכגאו (Kraichgau) לתקן את ה-Schabattschnüre שאושרו להם בעבר ולהחליף את החבלים הישנים בחדשים. בדו"ח שכתב ראש העיר יעקב גייגר (Jacob Geiger) צוין [בתרגום חופשי]: 'בשניים באוגוסט ביקשה הקהילה יהודית המקומית באמצעות הרב של פלהינגן (Flehingen) למשוך בכפר לרוחב הרחובות, חבלים על לוחות ממוסמרים, כפי שאושר להם' (פרויס, חיים יהודיים, עמ' 81): "Demselben habe zu berichten, die hiesige Judenschafft hat durch ihren Rabbiner zu Flehingen beim Amt Gemmingen unterm 2. Aug[ust] nachgesucht um an denen Eingängen des Orths über die Straße denen Häußer, Seiler und Latten angenagelt ziehen zu dörrfe[n] welches ihnen auch zugestanden worden" מ' פרויס מציינת שם כי גם ניתן לראות בדו"ח את אופן הצמדת ה-Schabattschnüre, למבנים בעיר.

²⁵ כך בברליכנינגן (Berlichingen). ראו רוש, דרך היהודים, עמ' 172. בשנת 1632 נמנו במקום 26 יהודים, ובשנת 1807 128 יהודים, כעשירית מתושבי מהכפר (פנקס הקהילות, גרמניה: וירטמברג, ע' ברליכנינגן, עמ' 69).

²⁶ מסמך משנת 1756 מפרט את התשלום שהתחייבה הקהילה היהודית בכפר גיאורגנסמונד (Georgensgmünd) שבפרנקוניה התיכונה (סמוך לנירנברג) עבור קיומם ואחזקתם של שראנקען העשויים 'מעץ וחבלים' (die Schranken... mit Holtz und Droht). במסמך, שנכתב ב-13 באוקטובר 1756 ושחתום עליו נציג הקהילה היהודית מצוינת התחייבות הקהילה בתשלום שני גולדן לשנה עבור התקנים אלו ועוד עשרה גולדן עבור דאגת העירייה לתחזוקת ההתקנים למשך עשור. התקני עירוב אלו כונו גם Schabbesbögen ('קשתות השבת') (המסמך מצוי בארכיון עיריית גיאורגנסמונד. את תצלומו והעתקתו בתוספת הסברים נלווים ותיאור התוואי המשוער של העירוב ראו אצל גלנק, המחסומים; שוייגר, גיאורגנסמונד, עמ' 322-323; אברהרדט ואחרים, יותר מלבנים, עמ' 339). ויש אזכור של תשלום משנת 1783 (שני גולדן לשנה ו-15 גולדן נוספים למשך עשור). כמו-כן בדו"ח על אודות הקהילה היהודית במקום שכתב הכומר המקומי בערך בשנת 1830 צוינו התקני העירוב כ'שערי היהודים' (Judenthore) בהקשר של תשלום עבור אחזקתם או תיקונם (ראו שוייגר, שם). במהלך המאה ה-18 גדלה האוכלוסייה היהודית במקום בהתמדה. בשנת 1714 גרו שש משפחות יהודיות במקום, ובשנת 1766 28 משפחות ב-14 בתים (שוייגר, שם, עמ' 325).

²⁷ רוש, דרך היהודים, עמ' 169, על עירוב ב-1828 בנונווייר (Nonnenweier) שבבאדן.
²⁸ פריימרק, עירוב, עמ' 13; רוש, שם, על עירוב באלטונה. מינוח זה נזכר גם בעניין עירוב בגיאורגנסמונד. ראו לעיל, הערה 26.

²⁹ מסמכי ארכיון מהשנים 1755-1758 עוסקים באישור נסיכי אוטינגן-וולרשטיין, שליטי מרחב ורטמברג בשוואביה, ליהודי כפר פפלאומלוך (Pflaumloch) לבנות בית הכנסת ולהציב 'עמודי שבת' (Errichtung der Sabbatsäulen). המסמכים מצויים בגנוז המדינה בלודוויגסבורג (Ludwigsburg), B 129. הציטוטים כאן הם מן הסקירה של המסמכים אצל פפיסטר ופאסל, מסמכי תיעוד של יהדות שוואביה, עמ' 942. בית הכנסת הוקם בשנת 1756 באישורו של הנסיך פיליפ קרל על ידי 18 משפחות יהודיות שגרו במקום (פאסל, היסטוריה ותרבות, עמ' 170). בשנת 1824 מנו היהודים 187 נפשות, מעט יותר מ-40% מכלל בני הכפר (פנקס הקהילות, גרמניה: וירטמברג, ע' פפלאומלוך, עמ' 117).

Sabbatstangen ('מוטות שבת')³⁰ ועוד.³¹ ממילא עולה השאלה אם גם ה-Schlagbaum עשוי לשמש לתיאור 'צורת הפתח' הסטנדרטית. וכך בשאלה משנת תק"ז (1747) ציין רבה של קהילת לאנרשטאט (Lonnerstadt) שבפרנקוניה עילית את האישור שקיבל אביו, ששימש רב לפניו, כשלושים שנה קודם לכן להתקין 'שלאק באם' מאת 'ראשים כאן [...] הנקראים בל"א [בלשון אשכנז] בורגיר מיינשטר'. הדבר היה לאחר שהגיע 'בעל דרשון ומוכיח כל בני מדינה' ששאל את האב: "למה לא אתם עושים היתר הוצאה מרשות לרשות בצורת הפתח". בעקבות זאת פנה האב לחברי מועצת העיר, ואלו חתמו על היתר להנחת התיקונים הנדרשים:

ומשמעות הכתב שמתוקן עם אינו נימולים כך הוא: באשר שבא אלינו היהודים ואמרו לנו לעשות שלאק באם ובעד ההוצאות רצה היהודים ליתן לנו עשרה ר"ט [רייכסטאלר], ע"כ רצונונו יחד ועשו שלאק באם והוצאות מכאן והלאה עלינו יחד לשלם.³²

יש להסתפק אם אכן הותקנו כאן מחסומי דרכים והמונח 'צורת הפתח' שימש במובנו ההלכתי בלבד, או שמא מדובר ב'צורות פתח' רגילות, והשימוש במונח 'שלאק באם' היה תרגום לקונסטרוקציה של 'צורת הפתח'. שאלה דומה עולה בעניין עירוב בגמינגן (Gemmingen), במאה ה-18. בבקשתה של קהילה זו בשנת 1788 לשפץ את התקני העירוב במקום נכתב [בתרגום חופשי]:

זה יותר מ-20 שנה שהקימו יהודי המקום על פי אישור השלטון הרם Schlagbäume, שהודות להם הם יכולים לנהוג בהתאם לטקסי הדת שלהם

³⁰ מונח זה נזכר במאה ה-18 בעניין עירוב בגיילינגן שבנפת קונסטאנץ בדרום גרמניה. ראו לעיל, הערה 17.

³¹ בפנייה של הרשויות בעיר ברומברג (Bromberg, היום ביזגושץ' [Bydgoszcz]) בצפון מערב פולין) לשר פנים הפרוסי מ-7 בדצמבר 1822 בבקשה שהמשטרה תסיר את תיקוני העירוב נאמר (בתרגום חופשי): 'בערים המיושבות בחלקן ביהודים יש נוהל כמעט גורף שבפינות נמתחים כבלים או חוטי קשירה מעבר לרחובות והם נקבעים על מוטות גבוהים המציינים חומות סימבוליות. נודע לנו שלפי חוקת משה אסור ליהודי לעבור את התחום התחום על ידי הקירות האלה בשבת כשהוא נושא מטלטלין או מוביל על ידי כוח פיזי' (שלור, האני והעיר, עמ' 11): "In den theilweise von Juden bewohnten Städten hiesiger Provinz findet (fast) allgemein der Gebrauch statt, daß dieselben auf gewissen Endpunkten der Städte durch über die Straßen **gezogene Stricke oder Bindfäden, welche sie auf beiden Seiten an hohen Stangen befestigen**, symbolische Mauern Diese darf, wie uns angezeigt ist, nach den mosaïschen darstellen Religionsgrundsätzen am Schabbes kein Jude nach außerhalb der Stadt beweglichen Sachen irgendeiner Art trägt Überschreiten, wenn er etwas von oder sonst durch physische Kraft fortbringt".

המסמך המקורי הקרוי התיקונים של היהודים ב'חוטי קשירה או כבלי-קירות של היהודים בערים') מצוי בארכיון הלאומי בברלין.

³² שו"ת תורת נתנאל, ס' לג.

בשבתות נוסף לחרויות נוספות שאין להפריע להם. הואיל וה-Schlagbäume הללו היו זקוקים לשיפון, פנינו לפני זמן מה למשרדי נפת גמינגן [...] מכיוון שחלק מן ה-Schlagbäume הללו כבר קיימים כאמור יותר מ-20 שנה ומאידך אינם מכבידים על איש ולמעשה אינם נראים, אך לנו הם נחוצים מאוד, ובהיעדרם אנו נמנעים מלעשות את הדברים הנחוצים ביותר.³³

מוניקה פרויס שיערה שמדובר בחוטי עירוב שעברו בגובה. היא התבססה על הקביעה שמדובר בתיקונים שכמעט שאינם נראים, על האזכורים של חוטי עירוב בעניין העירוב בקהילת איטלינגן³⁴ ועל ציוריו של יוהן כריסטוף בודנשץ בספרו על מנהגי היהודים, המתארים שימוש בחוטי עירוב. בשל כך היא השוותה את 'מיתרי השבת' (Schabbatschnüre) הנזכרים בעניין קהילת איטלינגן ל'מחסומי היהודים' (Judenschlagbäume) שבגמינגן.³⁵ אולם ייתכן מאוד שהשימוש כאן במונח Schlagbäume פוון למחסומי דרכים דווקא ולא ל'צורות הפתח', והטענה שאינם מכבידים ואינם נראים יסודה שהם היו מונחים בצד הדרך ללא הפרעה כלל לתנועה. שאלה דומה יש לשאול גם על אודות העירוב במאה ה-18 בוונדסבק (Wandsbeck) הסמוכה להמבורג בצפון מערב גרמניה, בעת שהיה האזור בשלטון דנמרק.³⁶ בשלהי המאה ה-19, התקיימו דיונים משפטיים נרחבים על אודות היתר קיומם של חוטי העירוב בוונדסבק, ובדיון בשנת 1894 ביקש בית המשפט לראות מסמך המציין את החוזה שנקבע בין קהילת היהודית בוונדסבק ובין יוהן היינריך רולפס (Johann Hinrich Rohlf) מדצמבר 1760. עותק של המסמך ללא תאריך

³³ להלן הנוסח המקורי:

“Seit länger als 20. Jahren hat die allhiesige Judenschaft auf erhaltene Erlaubniß der hohen Ortsherrschaft Schlagbäume errichtet, durch deren daseyn an denen Ausgängen vom Ort kraft ihres Religions Ceremoniels, am Sabbat ein und andere ganz unschuldige Freyheiten verstattet sind, deren wir uns außerdem nicht bedienen dürfen. Da diese Schlagbäume der Renovation benöthiget waren, wanden wir uns onlängst an das Amt Gemmingen [...]. Nachdeme aber eines Theils diese Schlagbäume wie eingangs gedacht schon länger als 20. Jahre existiret haben, andern theils aber keinen Menschen zur Last gereichen vielmehr ganz onbemerckbar erschienen jedoch aber für Uns um so nothwendiger sind, je mehr wir Uns in deren Ermangelung der allernothwendigsten verrichtungen an Unsern Sabba[ten] enthalten müßten” (פרויס, חיים יהודיים, עמ' 81).

³⁴ ראו לעיל, הערה 24.

³⁵ פרויס, שם.

³⁶ קהילת יהודית אשכנזית קטנה החלה להתפתח במקום בראשית המאה ה-17. בשנת 1637 ניתן ליהודים כתב זכויות מטעם בעליה של אחוזת וונדסבק, ברנד פון האגן, שהעניק ליהודים את הזכות להקים בית עלמין ולהתפלל ולנהוג כמנהגייהם (פריימרק, עירוב, עמ' 35; פנקס הקהילות, צפון מערב גרמניה, ח"א, ע' ונדסבק, עמ' 682). בשנת 1641 העניק מלך דנמרק כריסטיאן הרביעי פריווילגיה כללית המאשרת ליהודים לקיים חיי קהילה בשטחים שברביבונותו וקבעה את גובה המס שעליהם לשלם. בין השאר היה בהרשאה זו כדי לקיים את הפריוויילגיה שניתנה עוד קודם לכן ליהודי וונדסבק (גליקל, עמ' 50). בין 1674 ל-1811 אוגדו יחד שלוש קהילות האשכנזיות של אלטונה, המבורג וונדסבק (אה"ו) והוכפפו רשמית לרבה של אלטונה (ראו פנקס הקהילות, צפון מערב גרמניה, ח"א, ע' אלטונה, עמ' 207-212).

נשלח לבית המשפט ומזכיר בין השאר גם את גבולות ה-Juden Schlagbaum.³⁷ כגון נשאלת השאלה מה משמעו של ביטוי זה. במאמר על אודות הקהילה היהודית בוונדסבק, שפורסם בשנת 1929 בעיתון Wandsbecker Bote, צוין שבשנת 1641 קיבלו היהודים ממלך דנמרק כריסטיאן הרביעי זכות להתקין לצורך העירוב 'שלושה חוטים כאלה' (drei solcher Drahtschnüre) תמורת תשלום של ארבעה רייכסטאלר בקרונות דניים, ובמאמר פורטו שלושת המקומות שבהם הותקנו חוטי העירוב.³⁸ וכבר העיר פטר פריימרק על האנכרוניזם הקיים במאמר זה, וכי אין זיקה בין הפריווילגיה שהעניק המלך והתשלום המדובר ובין עדות להתקנת עירוב בתקופה זו,³⁹ אולם יש לתהות שמא בכל זאת יש ללמוד מכאן שגבולות העירוב של וונדסבק במאה ה-18 נקבעו באמצעות עמודים וחוטים ולא (גם) באמצעות מחסומי דרכים.

עוד מונח הנזכר במסמכים רשמיים רבים הנוגעים לעירוב הוא Schranken (שראנקען, שראנקין). מונח גרמני המשמש גם הוא לתיאור מחסומים.

בשנת 1749 הורשו היהודים בכפר מנכסדגינגן (Mönchsdeggingen) שבשוואביה להניח ברחובות Schranken.⁴⁰

בתמורה להעברת בית הכנסת החדש למבנה מרוחק מן הכנסייה הקתולית המקומית אישר הבישוף של נסיכות ווירצבורג לקהילה היהודית בפריזן (Friesen)⁴¹ ב-16 באוקטובר 1757 להתקין על חשבונה 'מחסומים המותאמים להלכה' (Zeremonialgesetz gebotenen Schranken) לצורך העירוב אם היא תשלם עבור אחזקתם 20 גולדן לקופת העירייה ותתחייב להסיר את המחסומים כעבור שש שנים אם הם יגרמו למישהו בעיר נזק אפילו של אגורה אחת (einem Pfennig).⁴² מונח זה נזכר גם בזיקה לעירובין במרכינגן (Merchingen) שבבאדן, בייבנהאוזן (Jebenhausen) שבווירטמברג ובגיילינגן (Gailingen) שבבורגאן.⁴³

גם מסמכים מן המאה ה-18 שנמצאו בארכיון נסיכות אוטינגן מציינים מונח זה בעניין העיר ולרשטיין (Wallerstein).⁴⁴ מסמך אחד מציין את בקשת היהודים משנת 1786 להתקין כמה שראנקען (einige Schranken) בשוק של העיר לפני 'שער היהודים'. מסמך משנת 1787 מציין את ההתחייבות הכספית של הקהילה עבור 'מחסומי-היהודים' (der Judenschranken). מסמך משנת 1789 מציין את עלות

³⁷ פריימרק שם, עמ' 46.

³⁸ שם, עמ' 37 ובהע' 114.

³⁹ שם, עמ' 37. וראו לעיל הערה 36.

⁴⁰ המסמך המתעד זאת מצוי בארכיון נסיכות אוטינגן-וולרשטיין (FÖWAH) III.18.7b-2. הציטוט כאן הוא מן הסקירה של המסמך אצל פפיסטר ופאסל, מסמכי תיעוד של יהדות שוואביה, עמ' 792. הקהילה נוסדה בשנת 1684, ובית הכנסת הראשון הוקם בשנת 1733. בשנת 1717 נמנו במקום 14 משפחות, ובשנת 1739 31 משפחות. בשנת 1811 נמנו במקום 718 תושבים, מתוכם 226 יהודים (פנקס הקהילות, גרמניה: באוואריה, ע' מנכסדינגן, עמ' 627).

⁴¹ הקהילה הוקמה בשליש האחרון של המאה ה-17 ומנתה כמה משפחות בלבד. בשנת 1753 מנתה הקהילה 20 בעלי בתים (גות', יישובים יהודיים כפריים, עמ' 167-168).

⁴² אקשטיין, יהודי במברג, עמ' 135.

⁴³ ראו לעיל הערות 7, 8, 17.

⁴⁴ בוואלרשטיין היו בשנת 1656 23 משפחות יהודיות, ומ-1688 עד מחצית המאה ה-18 37 משפחות. ב-1811 מנו היהודים במקום 296 נפשות מתוך 2129 נפש בכלל (פנקס הקהילות, גרמניה: באוואריה, ע' ואלרשטיין, עמ' 616-617).

הפיצויים עבור תיקון מחסומי-שבת (Sabbath-Schranken), ומסמך אחר מאותה שנה מציין אישור להתקנת מחסום נוסף. גם מסמכים מ-1804-1805, 1814-1815, 1817-1827 ו-1828-1832, עוסקים בתשלום, בהקמה ובתחזוק של ה-Judenschranken בעיר.⁴⁵

כאן במיוחד לא ברור אם מדובר במחסומי דרכים דווקא. אכן, כמה מקורות משתמשים במובהק במונח זה לתיאור מחסומי-דרכים כאלו. בשנת 1731 קיבלה הקהילה היהודית בבורגהאסלאך (Burghaslach) שבפרנקוניה התיכונה⁴⁶ אישור מן השלטונות להציב בקצות העיר ארבעה Schranken עשויים עץ-אלון ולהם בורגי נעילה.⁴⁷

דומה שזו גם המציאות המשתקפת מן המסמכים הנוגעים לקהילת פראונקירכן (Frauenkirchen) שבבורגנלאנד. בשנת 1788 אושר לקהילה היהודית שם, אחת מ'שבע הקהילות' שהוקמו בסוף המאה ה-17 בחסות הנסיכים לבית אסטררהאזי (Eszterházy),⁴⁸ להתקין מחסומים לצורך העירוב במקום. באישור המכונה 'חווה-המחסומים' (Schrankenbaum-Contract) נכתב כי הקהילה היהודית מורשית להתקין ארבעה Schranken בארבעה מקומות הנדרשים לכך בכניסות וביציאות לשכונה היהודית, כאשר בדרך הפונה לכפר אפטלון (Apetlohn)⁴⁹ הם מורשים להניח שני מוטות עם חבל (auf zwei Stangen eine Tratt Schnur gezogen), מאחר שרוחב הפרצה גדול מדי בשביל התקן של עץ, וכי הקהילה מחויבת עבור פריסת התקני העירוב ותחזוקתם בתשלום חצי-שנתי של שני גולדן ו-19 קרוזר.⁵⁰ נראה אפוא שאותם מחסומים דמו למחסומי דרכים הנזכרים.

⁴⁵ המסמך המתעד זאת מצוי בארכיון נסיכות אוטינגן-וולרשטיין (FÖWAH) III.18.9c-2. הציטוטים כאן הם מן הסקירה של המסמכים אצל פפיסטר ופאסל, מסמכי תיעוד של יהדות שוואביה, עמ' 813-814.

⁴⁶ עיירה בדרום גרמניה בפרנקוניה התיכונה, בין נירנברג לוירצבורג. בשנת 1722 מנתה הקהילה היהודית 25 משפחות שהיו נתונות לשלוש חסויות: הברון של מינסטר (Münster), הרוזן מרמלינגן (Castell-Remlingen) והרוזן מרודנהאסן (Castell-Rüdenhausen). בעיירה כולה היו בשנת 1807 כ-100 בתים. על הקהילה היהודית שם ראו פליישמן, רשימת היהודים המורשים בבורגהאסלאך; סקייט, קהילת בורגהאסלאך; סקייט, ההיסטוריה של בורגהאסלאך.

⁴⁷ Schranken... von starken Eychenen Holtz und jede mit einem Schraub-Schloß. המסמך המתעד את האישור על התקנת העירוב נכתב ב-23 באוגוסט 1731, והוא מצוי בארכיון של נסיכות קאסטל. הציטוט כאן לקוח מתוך מאמרה של ב' רוש (רוש, האיידאל של השבת, עמ' 37, ראו גם: רוש, דרך היהודים, עמ' 169).

⁴⁸ היום באוסטריה ואז חלק מהונגריה ומן הקיסרות האוסטרו-הונגרית. הקהילה נוסדה בשנת 1714, אבל ייתכן שלפני כן התגוררו בה יהודים ללא ארגון (גולדשטיין, שבע הקהילות, עמ' 35). בשנת 1768 נמנו במפקד אוכלוסין בקהילה היהודית 66 בתי אב ו-242 נפשות (צלמון, חיי הרוח, עמ' 275; סטנקביץ, קהילת לקנבאך, עמ' 64). היהודים היו נתונים למרות הקיסרית העליונה ולבעלי האחוזות. האצולה ההונגרית ראתה עצמה בעלת הזכות הבלעדית להחליט על גורל תושבי האחוזות (סטנקביץ, שם, עמ' 106).

⁴⁹ הכפר הזה שוכן ממערב לפראונקירכן (קרינגס, העירוב בבמברג, עמ' 544 בהע' 51).

⁵⁰ קרינגס, שם, עמ' 544. הוא מציין שם שבאמצע המאה ה-19 הוסרו מחסומים אלו עם ביטול הגטו. באותה תקופה כיהן כרב במקום הרב אפרים בן מרדכי מצילץ (צלמון, חיי הרוח, עמ' 129).

תופעה דומה אנו מוצאים במרחב ההונגרי, באזור סלובקיה. כך גם תיאר בשליש הראשון של המאה ה-19 הרב יעקב וואליער, רבה של ביטשא (Bytča, Nagybittse) שבסלובקיה את המציאות של אחת הקהילות שם:

בשאלה א' [חת] שהיתה לפני בתיקון המבואות שהמה יותר מ' בפרכתם ולא היה ביכולת אנשי הקהילה לתקנם בצה"פ [בצורת הפתח] [...] מאודות שלא הי' [ה] קיום לאותו תיקון כי האינם יהודים היו פוסקים אותו החבל שהוא ע"ג [על גבי] הקנים שמכאן ומכאן ואמנם להכי תיקון להם חכם א' [חד] זה ימים ושנים שעברו לנעוץ קנה בארץ גבוה עשרה טפחים מכאן ומכאן ועל אחד מהן קורה סובב כדלת הסובבת על צירה (בל"א [בלשון אשכנז] נקרא שראנקין) ואותו הקורה הולך על פני כל הפרצה אך שהוא מסובב תדיר לחוץ ונשארת הפרצה פתוחה.⁵¹

וכך צוין בתשובת הרב יהודה אסאד לרב דוד כ"ץ-ביסטריץ, רבה של מילכדורף (Mliečno, Milchdorf) שבסלובקיה:

שאל כהלכה ע"ד [על דבר] היתר הטלטול בקצת עיירות בשבת ע"י ערובין השראנקען קורה א' גבוה מן האבן כחצי קומת האדם שראוי לנעול בו את רוחב הכניסה לר"ה אעפ"י שהקורה מונחת לארכה וגם פתוחה תמיד.⁵²

אולם נראה שבכמה מהמקומות שימש המונח Schranken, בוודאי בלשון הנכרים, גם לתיאור 'צורת הפתח'. למשל, כך עולה במפורש ממסמך שנחתם בשנת 1756 בין הקהילה היהודית למועצת הכפר גיאורגסגמונד (Georgensgmünd) שבפרנקוניה התיכונה, המציין את התחייבותה של הקהילה היהודית לשלם עבור die Schranken [...] mit Holtz und Droht ('השראנקען [...] מעץ וחבלים').⁵³ כיוצא בזה ציין מקס פרוידנטאל כי מסמך מארכיון עיריית זוגנהיים (Sugenheim) שבפראנקוניה התיכונה⁵⁴ מלמד שב-16 במאי 1755 הושכרה ליהודים במקום, על ידי הברון לבית

⁵¹ וואליער, בית יעקב, דף ז ע"א. הרב וואליער החל לשמש רב בביטשא בשנת תקע"ג (1813). (קינסטליכער, החתם סופר ובני דורו, סי' רפא, עמ' פה). ספרו נדפס בשנת תק"צ (1829). הרב וואליער הוסיף שם שהוא נשאל על ידי הקהילה משום שבאחד המקומות הגויים אינם מאפשרים את קיום המחסום 'ומכלים ומבקעים אותו הקורה לעצים ונמצא שלא נשארו אלא השתי קנים הנעוצים מכאן ומכאן'. הרב וואליער הציע לקשור חבל על העמוד בצד אחד וטען שכיוון שאפשר מצד הדין לקשור אותו לעמוד השני בקשר עניבה בשבת, הרי זה נחשב כדלת הראויה לנעול כמו המחסום שהיה שם קודם לכן, ושאותו הכשיר מדין דלת הראויה לנעול.

⁵² שו"ת יהודה יעלה, סי' נד. הרב כ"ץ-ביסטריץ שימש רבה של מילכדורף 15 שנה, עד פטירתו בשנת תרכ"ב (1862) (ראו כהן, חכמי הונגריה, עמ' 336). תיאור דומה ראו כבר בדברי הרב שלום אולמאן, להלן הערה 73.

⁵³ גלנק, המחסומים; שוייגר, גיאורגסגמונד, עמ' 322. וראו לעיל הערה 26, שתיונים אלו נקראו בפי היהודים Schabbesbögen ('קשתות השבת').

⁵⁴ משפחות יהודיות אחדות גרו בזוגנהיים כבר בשלהי המאה ה-16, אולם הקהילה החלה לגדול בעיקר במאה ה-18. ב-1756 נמנו במקום 12 משפחות יהודיות, ובאותה שנה נבנה בית הכנסת.

סקנדורף חלקת קרקע לבניית בית כנסת תמורת ארבעה רייכסטאלר, וכי שכירות זו כללה גם את 'כסף המחסומים' (Schrankengeld), כאשר לדבריו מדובר היה בהיתר להתקין חוטי עירוב במקום.⁵⁵ היינץ ותאה-רות סקייט מוסיפים כי מסמך נוסף מפרט את האישור למשוך חבלים בין ביתו של יצחק לייזר (Isaac Loeser, נפטר ב-1757) ולבית שמולו כדי לאפשר לכלל הקהילה היהודית בזוגנהיים לטלטל בחופשיות את ספריהם ואת האוכל בשבת, בתנאי שהרחוב שליד 'חוות הכבשים' יהיה פתוח ופנוי.⁵⁶ לדבריהם, ככל הנראה זהו העירוב הנזכר בהיתר שנתן בשנת 1755 הברון לבית סקנדורף. עוד מתוארים חוטי עירוב בכפר קריגסהאבר שבמחוז בורגאו בכינוי Schrankenschneider.⁵⁷

עוד יש לציין שאף שכאמור בהלכה שימש במונה שראנקען לתיאור מחסומי דרכים, הרי אין הוא כה נפוץ. מכל מקום, כפי שעולה במובהק מכמה מן המקורות דלעיל, וכפי שנראה עוד להלן, ללא ספק היה שימוש נרחב במחסומי דרכים כאלו בעירובין שתוקנו במערב אירופה ובמרכזה.

המבוכה ההלכתית

השימוש הנפוץ במחסומים הללו להתקנת עירוב התמיה רבים מן הפוסקים. על פי המקובל בהלכה, קטע פתוח במתחם המעורב, שרוחבו עולה על עשר אמות (כחמישה מטרים) מצריך הצבת דלת או שער או לפחות 'צורת הפתח'. וכאשר מדובר בדלת או בשער, היו רבים שהקלו להתיר את העירוב גם כאשר הדלת או השער נשארים פתוחים. 'צורת הפתח', שהיא שני עמודים וחבל או קורה מעליהם אך ללא קיומה של דלת, צריכה לעמוד בשני תנאים נוספים כדי שתהיה קבילה: (א) על החבל או הקורה לעבור מעל העמודים ולא מצדיהם; (ב) על החבל או הקורה להיות קבועים מעל לעמודים.⁵⁸

השימוש במחסומים הנזכרים העמיד ממילא במבוכה את הפוסקים, משום שמחסומים אלו לא עמדו לכאורה בקריטריונים ההלכתיים לא של דלת ולא של 'צורת הפתח'. הם לא היו סתומים כדלת או שער של ממש ולא עמדו לכאורה גם בהגדרת 'צורת הפתח' כיוון שהיו בדרך כלל פתוחים, והקורות העליונות היו בדרך כלל מוטות

העיר נשלטה על ידי משפחת סקנדורף-אברדאר (Seckendorff-Aberdar), משנת 1500 ועד שנת 1797 (סקייט, קהילת זוגנהיים, וראו שם גם מפת העיר ומיקום השכונה היהודית).
⁵⁵ פרוידנטאל, ספר קהילת זוגנהיים, עמ' 54. חנוכת בית הכנסת נערכה בשבת, ב-7 באוגוסט 1756.
⁵⁶ נוסח האישור מובא אצל סקייט, יצחק מזוגנהיים:

weil allda die Straßen bey der Schaeferey offen und frey ist, von einem Hauß zum andern eine Schnur oder Drath zu ziehen, damit die ganze Judenschaft dahier bey Sabbaths-Zeiten, ihre Buecher und Eßwaaren frey tragen koennten.

ובתרגומם של סקייט לאנגלית:

to draw a line or wire between these two houses, as the street near the sheep-farm is open and clear, to enable the whole local Jewish community to freely carry their books and food on a Sabbath.

⁵⁷ הצר, יהודי סטפאך, עמ' 240, 258. על העירוב בקריגסהאבר, ראו לעיל הערה 18.

⁵⁸ שולחן ערוך, אורח חיים, סי' שסב, ט-יא; שסד, ב.

הצדה.⁵⁹ פעמים רבות אף הורכבו הקורות מצד העמודים ולא על גביהם, ולעתים הקורות אף לא הוגבהו עשרה טפחים מן הקרקע וכך הם נפסלים לכאורה מלשמש 'צורת הפתח'.

המציאות הרווחת ומולה המבוכה ההלכתית בעניין עולים יפה, אולי לראשונה, בשאלתו של חכם ששמו ר' אהרן, שפנה בעניין בשנת ת"ע (1710) לרב דוד אופנהיים, יליד וורמייזא, ששימש רבה של פראג ומדינת בוהמיה:

לדעת על מה זה ועל מה זה ומה ראו על ככה [...] לתקן ערי הפרזי מדינה ומדינה ע"י קורה שקורין בל"א [בלשון אשכנז] שלק-בוים, על מה סמכו [...] רבנים שבדור למצוא היתר טלטול שבת ע"ז [על ידי זה], כי טול קורה בעיניך במה נדיינוהו אם בפתח או צורת הפתח, אם כפתח הלא הוא פרוץ מרובה על העומד וגבוה מעל הארץ י' טפחים ויותר ועל הרוב לא יסגר יום ולילה ופתח פתוח מצאתי, ואם כצורת הפתח הלא אינו מכוון ע"פ [על פי] הדין כדאיתא בש"ע [בשולחן ערוך] [...] מן הצד לא מהני עיי"ש [עייין שם], וחזי מה עמא דבר שנוהגין היתר טלטול אם יש תקון מקורה שקורין שלק-בוים [...] ודאי יש להם על מה שיסמוכו, ילמדנו מורינו ורבינו מאין יצא להם היתר זה.⁶⁰

אף כמאה שנים אחר כך יציג אחד מרבני גרמניה מבוכה דומה בפני רבו:

על השלאג-ביימע הנהגים (!) ברוב ערי ישראל [...] שהם עשוין בדמות כזה קורה מכאן וקורה מכאן ולא קורה ע"ג [על גביהם] ורק הקורה שצריך להיות ע"ג הוא נסמוך (!) לכותל ומדובק לכותל בכל עת אך העליון מלמעלה הוא מחובר לקורה אחד בציר ולקורה השני אינו מחובר כלל וגם בקורה השני נחתך בו שיכול לנעול ולתחוב בו הקורה העליון, אך מעולם לא ניתחב ולא הונח ע"ג ב' מקומות הללו [...] וזה ודאי יקרא צה"פ [צורת הפתח] שיש מהצד הוא, ובזה לא מצאנו לאחד מן הראשונים והאחרונים לא להקל ולא להתיר,

⁵⁹ למשל לעיל, הערות 6 ו-9, ולהלן על העירוב בברקאך (ליד הערות 120-123). והשוו לעדות משנת 1999 (!) של תושב הכפר אונטראלטרטהיים (Unteraltertheim) שבפראנקוניה תחתית על המציאות בכפרו לפני מלחמת העולם השנייה:

An den Hauptwegen waren sie aus einem Rundholz (Stange), das sich wie ein Tor seitlich öffnen ließ... Meistens waren sie geöffnet, sie hatten nur symbolischen Wert. Die Juden durften diese Schranken am Sabbat auch eine gewisse Schrittzahl überschreiten.

ובתרגום חופשי: 'על הכביש הראשי היה מוצב מוט-עץ מסתובב שהיה יכול להיפתח לצד כדלת [...] בדרך כלל הוא היה פתוח, והיה לזה ערך סמלי בלבד. ליהודים היה מותר לצעוד רק כמה צעדים מעבר למחסום' (רוש, דרך היהודים, עמ' 168). יהודים התיישבו במקום במחצית המאה ה-17. בשנת 1890 נמנו במקום 94 יהודים מתוך 653 תושבים. בשנת 1933 נותרו במקום 34 יהודים, ובשנת 1942 גורשו ממנה 16 היהודים שנותרו בה (פנקס הקהילות, גרמניה: באוואריה, ע' אונטראלטרטהיים, עמ' 393-394)

⁶⁰ שו"ת נשאל דוד, ח"א, ס' לז. וראו עוד להלן הערה 67, על המציאות בבוהמיה.

והאב"ד דה"פ [והאב-בית-דין דהאצפעלד]⁶¹ אסר אתהן במדינתינו, ואני בעניי צערתי מאוד ומעי מעי אחילה על מנהג ק"ק פיורדא ושאר ערי גדולי ישראל, שמאז ינהגו כן, ותמהתי מאוד שמעולם יוציאו בשבת באיסור גמור אף כי גדלה(!) הארץ שוכני[ם] בקרבם [...] כבר כתבתי לאמו"ר נ"י [לאדוני מורי ורבי גרו יאיר] באריכות [...] ע"כ יצאתי לקראתו ואקוד אפיים ארץ ואבקש מלפניו להשיב לי באריכות את דעתו הגדולה אשר רבים מעמינו מימיו שתו וגדולי הארץ כמו טל יקוו למען לא ילכו ב"י [בני ישראל] אחרנית ושללא יעשו איסור בהוציא משא מבתיהם ביום השבת.⁶²

⁶¹ הכוונה לרב אברהם הלוי בינג, שנתמנה לרב מדינת ווירצבורג בשנת תקנ"ו (1796), כשיותר מ-100 קהילות היו כפופות לפסיקותיו. בתחילה ישב הרב בינג בעיר היידינגספלד (האצפלד בפי היהודים) הסמוכה לוורצבורג, ובשנת תקע"ד (1814) עבר לעיר ווירצבורג (הורוויץ, הרב בינג, עמ' תשסד-תשסה, ודיון בתשובה כאן, עמ' תשסח). ממילא עולה שהתשובה כאן נכתבה בין 1796 ל-1814. רבו המובהק של הרב בינג היה הרב נתן הכהן אדלר (הורוויץ, שם, עמ' תשסא), שכאמור פסל את השימוש במחסומים אלו. ממשא ומתן בשנת תקפ"א (1821) בין הרב בינג לתלמידו הרב יעקב עטלינגר, המתועד בספרו של האחרון (שו"ת בנין ציון, סי' כו-כז), עולה שהרב בינג שלל למעשה גם שימוש במחסומים שחובר להם חבל שיצר לכאורה צורת הפתח גם כשהמחסום פתוח. הוא טען כי בדרך כלל 'צורת הפתח' שנוצרת היא מן הצד ולא מעל לקורה וגם פקפק אם בכלל הקונסטרוקציה הזאת נחשבת 'צורת הפתח' תקנית (וראו עוד להלן, ליד הערה 78). נראה שעדות לשיטתו של הרב בינג מצויה גם בתשובה נוספת. בתשובה מווירצבורג מתאריך י"ג באייר תקצ"ב (1832) כתב הרב אברהם קורצמאן לשואל חיים געסנר: 'באתי להשיב בפקודת אמ"ו הגאב"ד נר"ו [=אדוני מורי ורבי הגאון אב-בית-דין נטריה רחמנא ופרקיה] [...] גם בלא"ה [=בלאו הכי] הוא אוסר כל השראנקען ואין היתר לטלטל בשבילם, רק צריך לכל פרצה צורת הפתח' (במברגר, כתבי ר' יצחק דב הלוי, עמ' תצ). העורכים ייחסו את התשובה לרב יצחק דב הלוי במברגר, אולם בתקופה זו טרם הגיע הרב במברגר לשמש ברבנות בוורצבורג, ובוודאי הכוונה לרב בינג.

⁶² שו"ת ריב"ם שנייטוך, או"ח, סי' ל. הציטוט לקוח מספרו של הרב יוסף שנייטוך (תקל"ה-תרכ"א, 1775-1861), שבאותם ימים היה רב בכפר בראונסבך (Braunsbach) שבחבל וירטמברג שבשוואביה (פנקס הקהילות, גרמניה: וירטמברג, ע' בראונסבאך, עמ' 67. על זמן כתיבת התשובה ראו בהערה הקודמת). בראש הסימן צוין: 'תשובה שניי[ה] למוה' ליב בערלין נ"י, ובראש הסימן שלפניו (סי' כט) העוסק באותו נושא נכתב: 'שאלה מענין השלאגביימע דעלמא [...] ממהו ליב בערלין נ"י'. לכאורה נראה שסימנים אלו כתב הרב אריה ליב ברלין, ששימש באותה העת רבה של קאסל ומדינת הסן (הרב אריה ליב ברלין [תצ"ז-תקע"ד, 1737-1814] היה יליד פירת ואחיו של הרב נח חיים צבי ברלין. נמנה משנת 1773 עם מנהיגי פירת ואחר כך עם דייניה. לאחר מכן שימש רבה של במברג, ומשנת 1794 שימש רבה של קאסל ומדינת הסן (ראו בהקדמה של ב"ש המבורגר ל-ברלין, הגהות, עמ' מא; ובהרחבה: המבורגר, ישיבת פיורדא, ח"ב, עמ' 307-326). אך אם כך למי פנה הכותב? לא נראה שהרב ברלין יכתוב לרב שנייטוך בסגנון של תלמיד לרבו, כפי שמופיע בתשובה. ב"ש המבורגר נקט שמדובר בפנייה של הרב שנייטוך לרב ברלין (המבורגר, שם, עמ' 313 ובהע' 42). אולם יש בכך קושי. הכותב כאן סבר שמחסומים אלו אינם מועילים משום דלת, ובסימן שלפניו הסתפק בכך, ואילו בסי' כ"ח מחזיק ר' יוסף שנייטוך במפורש בעמדה שמחסומים אלו מועילים משום דלת. כמו כן מדברים שכתב המשיב בסי' ל ('צריך אני לאסור במדינת'), עולה הרושם שהפונה הוא רב מדינה, שהוא הרב ברלין דווקא ולא הרב שנייטוך. אכן, במקום אחר נקט המבורגר שאת התשובה כתב הרב ברלין! (שם, עמ' 432, הערה 497). ושלא מדובר בפנייה של הרב ברלין לרב אחר, וצריך עיון (על תשובה העוסקת בענייני

באופן דומה ניסח את המבוכה בעניין באותה התקופה רבה של פירת, הרב בנימין וולף המבורג:

שרוב מקומות אנשי ישראל עושין שראַנקן דהיינו שלאַקבאַלקען⁶³ והוא אינו לא צה"פ [צורת הפתח] לא לחי ולא מחיצה.⁶⁴

בעקבות קשיים אלו אכן היו פוסקים שאסרו את השימוש במחסומים אלו. כך סבר למשל הרב נתן הכהן אדלר מפרנקפורט (נפטר בשנת תק"ס, 1800):

מחיצת שבת [...] שקורין בל"א [בלשון אשכנז] שלאגבויים שאם פתוח אין שום מחיצה גם יש שאין גבוהים יו"ד [...] הזין פשוט כביעותא בכותחא היכא דליתנהו עתה מחיצות אף שראוי'ם] לעשות בקל אינם מועילים.⁶⁵

עוד הוא ציין שם שכן נקט למעשה רבה של פרנקפורט, הרב פנחס הלוי הורוויץ:

וכן פסק אדמ"ו הגאב"ד [אדוני מורי ורבי הגאון אב בית דין] כאן נר"ו הלכה למעשה בבוקנהיים⁶⁶ ואסר להם לטלטל עד שהשתדלו אצל השררה לעשות צה"פ [צורת הפתח] כהוגן.

כך נקטו גם ר' יחזקאל לנדא מפראג⁶⁷ ור' מאיר פוזנר משוטלנד-דנציג,⁶⁸ וכך פסקו בראשית המאה ה-19 הרב אברהם הלוי בינג והחת"ם סופר, שניהם תלמידים

עירובין שהשיב הרב ברלין לרב שנייטוך בשנת תקע"ג [1812], ראו בשו"ת ריב"ם שנייטוך, יו"ד, סי' סד; המבורגר, שם, עמ' 396-397.

⁶³ באלקען – בידיש: קורה (Balken בגרמנית).

⁶⁴ שו"ת שער הזקנים, ח"ב, בית מילוא, סי' כח, עמ' קיג. על הרב המבורג (תק"ל-תר"י 1850-1770) ראו בהרחבה: המבורגר, ישיבת פיורדא, ח"ג, עמ' 114-35.

⁶⁵ שו"ת תורת אמת, סי' ו; מצוטט גם בשו"ת בנין ציון, סי' כו.

⁶⁶ בוקנהיים (Bockenheim) – כפר ליד פרנקפורט והיום חלק מפרנקפורט (פנקס הקהילות, גרמניה: הסן, עמ' 684).

⁶⁷ בתשובה לתלמידו הרב אהרן אויש. וכפי שהוא תיאר שם: 'על דבר אשר שאל בפרצה יתר מעשר ונעצו בארץ קנה גבוה עשרה טפחים ועליה סובב קורה גדולה כדלת הסובבת על צירה וכאשר מסבבים הקורה הגדולה שתהי'ה] מונחת ביושר היא הולכת על פני כל הפרצה ושם עמוד מכון תחת'ה] ג"כ קנה זקוף וכאשר מסבבים הקורה עליונה לצד חוץ נשאר כל מקום הפרצה פתוח רק נשארים השני קנים הזקופים זה נגד זה רחוקים זה מזה מאוד והקורה העליונה בולטת מן קנה א' לאויר שבחוץ וברוב הזמנים הקורה העליונה עומדת כך פתוחה לצד חוץ והפרצה פתוחה ברוב הזמנים זולת לעתים רחוקים [...] והקורה הזאת שהזכיר במכתבו כיון שהיא סבובה תמיד לצד חוץ אינה מועילה להתיר בתורת קורה ועיקר הסמיכה על הקנה הזקוף משום לחי [...] וגם אם הקנה הזקוף רחוק שלשה טפחים מן התחלת הפרצה לא מהני משום לחי. באופן שאין כאן שום היתר כלל' (שו"ת נודע ביהודה, מהדורה תנינא, אורח חיים, סי' מא). ייתכן מאוד שבפראג וסביבותיה אכן לא נהגו מחסומים כאלו, בוודאי לא בשלהי המאה ה-18, אלא רק בחלקים אחרים של בוהמיה. כך עולה מפליאתו של הרב אלעזר פלקס, שנולד בפראג בשנת 1754 והי בה רוב ימיו והיה תלמידו המובהק של הנודע ביהודה. בתשובה משנת 1811 הוא הביא את שאלת חתנו, הרב איצק שפיץ, שהיה רב קהילת ברעזניץ (Bresnitz, Březnice) וגליל פראכין (Práchen)

מובהקים של הרב אדלר,⁶⁹ והרב שלום חריף אולמאן, תלמיד מובהק של הרב פנחס הלוי הורוויץ.⁷⁰

היו שציינו שבמקום שרוחב הפרצה קטן מעשר אמות ועמודי המחסומים סמוכים פחות משלשה טפחים לקיר או למחיצה ניתן לראות בהם ממילא שתי לחיים⁷¹ או אף לחי אחת שניתן להסתפק בה.⁷² אך במציאות אחרת אין לסמוך על מחסומים אלו. הגישות המחמירות הובילו כנראה בכמה מקומות לניסיונות להמיר את המחסומים הללו במחסומים דמויי שערים אף ללא מסגרת של 'צורת הפתח' (אף שגם על פתרון זה היו עוררין שסברו שאין להכשיר דלת פתוחה ללא 'צורת הפתח'⁷³) או להתקנת

שבבוהמיה 'אשר מצא בגליל שלו היתר מבואות משנים קדמוניות ע"י שני קורות מזה ומזה וקורה אחת סובבית ע"ג [=על גביהן] כדלת תסוב על צירה אבל קורה זו תמיד מונחת לאורך המבוי ובבואו שמה השתומם על המראה הזה על מה אדניו של ההתר הזה הוטבעו (וגם בהיותי שמה נשא ונתן עמי בזה וגם בעיני הי' [ה] פלא דבר זה)' (שו"ת תשובה מאהבה, ח"ב, או"ח, סי' רמה). הרב פלקלס מספר כי דן בדבר עם הרב ישעיהו סג"ל, רבה של טעפליץ (Teplice, Teplitz בצפון מערב בוהמיה) שסיפר לו שכאשר היה 'אב"ד בגליל איילדיץ', ראה בגליל ההוא המבואות מתוקנות בתיקון הזה כדמותו כצלמו' (איילדיץ' [Eidlitz, Údlitz] כפר בצפון מערב בוהמיה. הקהילה היהודית במקום מנתה בראשית המאה ה-19 יותר מ-100 משפחות שגרו ב-40 בתים [קרקאוור, יהודי איילדיץ']).

⁶⁸ 'שלאק בום [...] שגוף מחיצות השלאק בום הוא הרבה רחב יותר מ'אמות ונמצא אין התירו ע"י ב' פסין כ"א ע"י צ"ה [=כי אם על ידי צורת הפתח] ולדעתי אין זה כלל בגדר צ"ה ובפרט ביום שהקורה העליון הוא פתוח ועומד ואינו מונח כלל על הקנים דלמטה שהוא עיקר ההכרח לצ"ה כמבואר סי' שס"ג ואפ"ל בלילה שהוא סגור ומונח על הקורות דלמטה עדיין הקנים דלמטה גבוהים ממנו וכל זה מזיק לתבנית צ"ה ומחיצה ודאי אינו מפני שגדיים בוקעין בו' (פוזנר, בית מאיר, או"ח, סי' שנת, י). מן התשובה נראה שהיא נכתבה סמוך להגעתו של הרב פוזנר לשוטלנד, שהחל לכהן כרב במקום בתשרי תקמ"ב (1781).

⁶⁹ על עמדת הרב בינג ראו לעיל, הערה 61. על עמדת החת"ם סופר ראו להלן, ליד הערה 75.
⁷⁰ ראו להלן הערה 73. הרב אולמאן (תקט"ו-תקפ"ה 1755-1825), יליד פירת, תלמיד מובהק של הרב פנחס הלוי הורוויץ ומתלמידי הרב נתן אדלר. היה רב באנסבך שבפרנקוניה התיכונה ואחר כך בכמה קהילות בהונגריה (ראו פ"ז שווארץ ב'הקדמת המסדר בעל נכד המחבר' לאולמאן, יריעות שלמה, עמ' כד-כו).

⁷¹ כך ציין הרב י"ד במברגר בשם סבו 'מהורמ"א ז"ל שהיה מ"צ במדינת ווי"צ' (שו"ת שער הזקנים, ח"ב, סי' כח, דף קטז ע"ב). והכוונה לרב משה אריה הלוי האצפּעלד (תצ"ה-תק"ע, 1735-1810) ששימש מורה צדק וריש מתיבתא בוירצבורג (ראו המבורגר, נשיא הלויים, עמ' תצח).

⁷² שו"ת ריב"ם שנייטוך, או"ח, סי' ל.

⁷³ 'באתי להזהיר את העם באיזו מקומות שאין עושין צ"ה רק דלתות קורין שראנקען [...] ראיתי לפעמים המה עושין רק ע"י שלש קורות קורה אחת עומד מצד אחד וקורה אחת עומד מצד שני וקורה אחת שעושין ראוי לנעול [...] בודאי לא מהני דאפילו אם נעול לא מהני דלא הוי מחיצה שפרוץ מרובה על העומד לכן צריך להיות משני קורות ברוחב גבוה י' טפחים ובין קורה לקורה דפים ארוכים [...] דאין בין דף לדף שלש טפחים שאמרינן לבוד' (אולמאן, דברי ר"ש, עירובין, דף ו ע"א); 'וטוב לתקן עכ"פ דלתות כעין גאדיר שעשו לסגור שאז אפילו בלי צורת הפתח יש מקום להתיר קצת' (שו"ת חתם סופר, ח"א, או"ח, סי' פח). הסתפקות בשאלה אם יועיל שער פתוח ללא מסגרת צורת הפתח ראו שו"ת תשובה מאהבה ח"ב, או"ח, סי' רמה, וראו סקירת דעות מקלות ומחמירות בעניין אצל קנהל, שער הנעל בלילה, עמ' 477-480.

חבל על המחסום, וכך גם בשעת פתיחתו תיווצר 'צורת הפתח'.⁷⁴ אולם כאמור, במקומות רבים מאוד בכל רחבי מערב אירופה ומרכזה המשיכו המחסומים הללו להוות מרכיב עיקרי בתשתית העירוב. למשל, בשנת תקפ"ד (1824) ציין בצער תלמידו של הרב אדלר, החת"ם סופר, רבה של פרשבורג שבסלובקיה, בתשובה לשואל: "מה שפקפק על שארי פרצים שבעיר שמתירים ע"י שראנקין יפה כתב, והמכשלה הזאת ברוב קהלות הגר וכבר נשאלתי מזה מרבני דמדינה ואין בידם לתקן".⁷⁵

מנגד היו פוסקים שמצאו הצדקה מלאה או חלקית לנוהג זה. שיקול עיקרי היה שלא להוציא לעז על 'דורות הראשונים' שנהגו כך. כך פתח למשל הרב דוד אופנהיים את תשובתו משנת ת"ע (1710) בעניין: "שראוי לילך בעקבות ראשונים ולא להרהר אחר מדתן של ת"ח [תלמידי חכמים] וחוששין לכבודן של ראשונים שלא להוציא לעז". הוא גם חתם את תשובתו בסנגוריה דומה: "ובפרט כאשר חקרתי שהוא מנהג שנתפשט בקהלות הרבה וכבר כתבתי בשם ת"ה [תרומת הדשן]⁷⁶ שאין לשנות בזה מנהגן של ראשונים". נימוק זה חוזר בכמה וכמה תשובות.⁷⁷

⁷⁴ כך ציין החת"ם סופר מפרשבורג בתשובה משנת תקפ"ד (1824): 'אם א"א [=אי אפשר] לעשות צורת הפתח טוב לעשות ב' פסים גבוהים עשרה ושראנקין ע"ג כשראנקין של מוכסים בצידו א' קורה גדולה ובצידו השני חבל או שלשלת שיכולים לסוגרו בו כזה [פ], שאז אפילו בזמן שהוא פתוח מתחזי כשער, וכן תקנתי פה במקומי' (שו"ת חתם סופר, ח"א, או"ח, סי' פח. וראו גם שם, סי' צ, בתשובה משנת תקס"ב (1802), שכתב בעת היותו רבה של מטרסדורף (Mattersdorf) שבבורגנלנד: 'אי שגם בצד השני חבל או שלשלת לסוגרו ועומד כל היום כעין שער אע"פ שאין לו משקוף [...] פשוט לי להתיר בזה ועל זה סומכין בעירנו ג"כ). מציאות דומה תיאר בשנת תקפ"א (1821) הרב יעקב עטלינגר, אז תלמיד בישיבת ווירצבורג: 'שלאגבויים כמו שנעשים עתה דהיינו שיש שני עמודים בזקיפה ועל גבן מונח קורה לרחבו וכשנפתח אז הקורה עולה למעלה ועומד בזקיפה ובשפוע לצד העמוד האחד וממנו יורד חבל בשפוע עד העמוד השני שכנגדו באופן שכשנפתח יש צורת הפתח כעין צריף' (שו"ת בנין ציון, סי' כו). הרב עטלינגר ציין שקונסטרוקציה זו שונה כנראה מהמחסומים שאסר הרב אדלר 'שכפי הנראה [...] שלאגבויים אשר עליו השיב הגאון ר"נ אדלער זצ"ל ה' [ה] עשוי באופן שכנפתח (!) היה פתוח לגמרי ולא ה' [ה] כאן צה"פ כלל ועל זה השיב דלא מהני'. כאמור, הרב בינג התנגד גם לקונסטרוקציה זו (ראו לעיל, הערה 61). אף המהר"ם שיק תמה במאה ה-19 על תיקון זה שנהג בפרשבורג, כפי שציין: 'וכן סומכין בק"ק פ"ב [=פרשבורג] על השלאגבויים עפ"י מרן החת"ס זצ"ל אמנם תמהני דאפ"ל [לן] הקורה זקופה ורק ע"י החבל שעושה בצורת צרוף סומכין עליהן וזה תמוה בעיני ולא זכיתי לדון בזה לפני מרן זצ"ל' (שו"ת מהר"ם שיק, או"ח, סי' קסז).

⁷⁵ שו"ת חתם סופר, ח"א, או"ח, סי' פח. וראו בתשובה שכתב בשנת תקס"ב (1802) לרבה של רכניץ (Rechnitz) שבבורגנלנד על אודות 'מבואי עירו שנתקנו על ידי צורת הפתח הנעשה ע"ז האופן, בצד א' העמידו קורה קצרה ובצד השני קורה של שתי חוליות כזה באופן שיכולים להטותו אותו של חוליות ולמתחו על העמוד השני ויהיה אז צורת הפתח אבל כל זמן שהוא פתוח ועומד אין כאן שום היכר צורת הפתח [...] נ"ל [נראה לי] לפסלו אפילו כשהוא סגור ונעול" (שם, סי' צ. וראו בהערה הקודמת). וראו שו"ת מהר"ם שיק, או"ח, סי' קעב: 'ופעם אחד זכיתי לשאול את פי מרן הגאון בעל חת"ס זצ"ל בזה, ואמר ג"כ שאין לזה שורש', וכן שם, סי' קעד. וראו בתשובות אלו את הניסיונות של החת"ם סופר ושל מהר"ם שיק להצדיק בכל זאת את המנהג.

⁷⁶ על הרקע לדבריו של בעל תרומת הדשן ראו להלן, הערה 125.

⁷⁷ שו"ת שער הזקנים, שם; שו"ת תשובה מאהבה, ח"ב, או"ח שסג, סי' רמה (וראו שם תיאור המבוכה של הרב שפיץ בראשית המאה ה-19 בעניין מחסום כזה ב'גליל פראכין' [ראו לעיל, הערה 67], שאף שהוא תמה על השימוש במחסום כזה, הרי בתחילה, כפי שתיאר חותנו הרב אלעזר פלקלס – 'החריש מפני כבודן של הראשונים אשר ציירו צורה הזאת ויתקנו מבואות הפרוצות וכל

יש לציין למשל, שאף שכאמור הרב אברהם הלוי בינג, רב מדינת ווירצבורג, אסר בשלהי המאה ה-18 את השימוש במחסומים אלו, נראה שרבנים שקדמו לו התירו שימוש בהם. כך עולה ממכתבו של ראש הקהילה היהודית בכפר ברקאך שבחבל תורינגיה (Thüringen) מינואר 1752, שציין בפני הרשויות שהדרישה להקמת מחסומים כאלו, המקובלים בכל מושבות היהודים, ניתנה להם מ'רב האצולה' (Ritterschäftlichen Rabiner), ככל הנראה הרב אריה-לייב הכהן רפפורט, ששימש רב מדינת ווירצבורג בין שנת תק"א לשנת תק"מ (1741-1780).⁷⁸

יתר על כן, גם לאחר זמנו של הרב בינג המשיכה שיטה זו להיות נפוצה באזור ווירצבורג. כפי שציין בתשובה מהמחצית הראשונה של המאה ה-19 רבה של פירת, הרב אברהם בנימין וולף המבורג, לתלמידו הרב יצחק דב הלוי במברגר, רבה של ווירצבורג באותה עת: "בגין השראנקען הנהוג בהרבה מקומות בישראל כדי לטלטל במבואותיהן וגם במבואותיהן וגם במקומו ובסביבה שם כן".⁷⁹

הרבנים דור אחר דור אשר ישבו שמה כסאות למשפט שמו יד לפיהם ושירי תורה עצרו במילים וקילו וקבלו דבריהם! אולם לאחר שראה את תשובת הנודע ביהודה ש'דוחה הדבר בשתי ידיים [...] ולא עלה על לבבו הטהור להפך בזכות הסומכים על על ההיתר הזה', הוא התלבט מאוד ופנה לחותנו בשאלה 'מה נעשה לאחינו יושבי הגליל הסומכים על ההיתר הזה אם ראוי להסיר המכשלה הזאת [...] או טובה שתיקה כי מוטב יהיו שונגין וכו' כי כמעט קרוב לודאי לא יטו אוזן בדבר שנהגו מאבותיהם ואבות אבותיהם גם יהי[ה] חלילה ש"ש [שם שמים] מחולל בפי המון עם ונעשה חלילה תורה כשתי תורות וניתן יד לאנשי לצון ללעג הרבה גם קשה עד מאד להשיג הורמנא מיד אדוני המחוזות לעשות צ"ה יען גם ההיתר הישן הוא כקוץ בעיניהם וכמה וכמה פעמים ערערו בדבר ובקשו לבטלו (שו"ת תשובה מאהבה, שם). כאן עולה לא רק החשש לזלזול בדורות הראשונים אלא לחשש מזלזול בסמכות ההלכתית בכלל בדור שבו הופיעו כבר בקיעים בחומת המסורת.

⁷⁸ " [...] weilen aller Orten, wo Juden wohnen, mit Schlagbaum versehen, diese auch in Berkach anzuordnen, von dem Ritterschäftlichen Rabiner anbefohlen worden" (לוי ואחרים, 12 גולדן, עמ' 249). התואר משמעותו 'רב האצולה', והכוונה למעמד האצולה ששלט בבישופות של ווירצבורג, שהכפר ברקאך היה בתחומו (ראו לוי ואחרים, 12 גולדן, עמ' 13). על הרב רפפורט ראו ברילינג, קהלת היידינגספלד, עמ' רכב. על העירוב בברקאך ראו להלן, ליד הערות 120-123.

⁷⁹ שו"ת שער הזקנים, ח"ב, בית מלוא, שאלה כח, עמ' קיא. בתשובתו האריך הרב המבורג להגן על המנהג שנהג הן באזור ווירצבורג והן בעירו פירת. ואף שהרב במברגר לא שלל במפורש את עמדת הרב המבורג בעניין (וכפי שהעיר בתשובה אחת על דברי רבו הללו – 'כיון דהקורה הסובבת ההיא שעליה דן רבנו הגדול זללה"ה איננה מונחת בגובה כי אם בנמוכות באופן שהיא חוסמת את העוברים, בזה יש סברא לומר כיון שיש עכ"פ ב' לחיים מהני קורה זו' [שו"ת יד הלוי, ח"א, סי' ע]) – הרי הוא עצמו לא הסתפק בכך אלא ניסה לתקן בעירו את המחסום כדי שמלבד עצם קיומה של הקורה יצאו ממנה במאונך קנים סמוכים ברווחים של פחות משלושה טפחים שייצרו קונסטרוקציה שתוגדר מבחינה הלכתית דלת של ממש. הוא פנה בעניין גם לרב מנחם מנדל קרגוי מפירת, וזה תמך בקונסטרוקציה זו וציין: 'מה שסמך מר על מחסום (שלאגבאום בלע"ז) במקום דלתות ע"י שריצף את הקורה בקנים פחות פחות משלושה ומגיעים לארץ, תקנה טובה ומספקת' (שו"ת יד הלוי, שם). הרב במברגר העלה בפניו גם את השאלה בדבר מחסום שבו הקנים שנוספו אינם מונחים במאונך אבל ניתן לפשטם, והוא פקפק בעניין 'שאין לנו מקום לסמוך בש"ס ופוסקים' אולם ציין שבשעת הדחק 'להציל רבים מעוון' יש להקל בעניין. יש לציין שהרב קרגוי החמיר בעניין נוסף: הוא דרש שהמחסום יהיה צמוד פחות משלושה טפחים לקירות הדרך. דרישה זו הוא העלה גם לפני הרב המבורג בתשובה אחרת. הוא פתח את דבריו לרב המבורג

לגופו של עניין נקט הרב אופנהיים פרשנות מרחיבה בהגדרת 'צורת הפתח' או דלת:

דהא עיקר טעם הקורה משום היכר, ואין היכר ציר ופתח גדול מזה, דהרי רוב עיירות וכפרים נשמרים ע"י פתח ובית השער כזה, ואף שהגדיים בוקעין בו מה בכך דלא מצינו רק לענין מחיצה נאמר דבר זה משא"כ [מה שאין כן] לענין תיקון מבוי דסגי בצורת פתח כל שהוא, ומכ"ש [ומכל שכן] בפתח זה שהוא בית השער גמור שאהני וזה הוא דרך מבוא העיר [...] גם [מה] שמפקק מכ"ת [מעלת כבוד תורתו] כיון שאין ננעלות על פי הרוב ביום ובלילה [...] דוקא בר"ה [ברשות הרבים] גמור בעינן דלתות נעולות [...] וא"כ [ואם כן] לדין דלית לן ר"ה גמור ודאי דדי בתיקון כזה והנח להם לבני ישראל.⁸⁰

לדעת הרב אופנהיים, חכמים הצריכו להתקין 'צורת הפתח' או דלת כדי להגדיר את הקטע המתוקן כ'פתח' ולא כ'פרצה' אך לא כמחיצה ממש, ולכן חכמים הסתפקו בהצבת 'צורת הפתח' או דלת פתוחה בפתחו של מבוי. ממילא ממלאים המחסומים הנ"ל פונקציה זו 'דהרי רוב עיירות וכפרים נשמרים ע"י פתח ובית השער כזה', ואדרבה, 'אין היכר ציר ופתח גדול מזה'.

פוסקים מקלים אחרים ניסו להתאים את גדרי המחסומים האלו גם לגדרים הפורמליים של 'צורת הפתח' או דלת. היו שסברו שאם אכן הקורה העליונה מחוברת מעל שני העמודים ניתן לראות בזה 'צורת הפתח' גם כאשר המחסום פתוח! מאחר שניתן לסגרו כ'צורת פתח'.⁸¹ אמנם פוסקים רבים שללו גישה כזו וסברו ממילא שאין לראות במחסומים פתוחים 'צורת הפתח', אך טענו שניתן לראות בהם דלת, המותרת גם כשהיא פתוחה.⁸² היה אף מי שהעלה את הסברה שמחסומים אלו במקום שימשו במקום 'צורת הפתח' משום חומרה הלכתית, ו'גדר גדול גדרו הראשונים!' משום

בתיאור המציאות הבעייתית כאשר 'בענין תיקון המבואות אין בידינו להעמיד הדין על מילואו וכמעט הוא נמנע לתקן שיהא הדבר של קיימא והמכשלה הזאת פשתה בכמה מקומות, גם הרב ז"ב [=זעליגמן בער (דהיינו הרב במברגר)] ועוד אחרים שאלו לי בעניין זה' והוסיף: "ובנד"ד [=ובנידון דידן] על השראנקען דודאי א"א [=אי אפשר לסמוך] דאפילו אי נימא יש לו דין צ"ה מ"מ מסתמא הוא רחוק מן הדופן ג"ט מכאן ומכאן [...] על כן באותן המבואות שיש בראשון יותר מעשר אין שום תקנה כ"א ע"י צ"ה" (שו"ת גידולי טהרה, סי' לו). נראה אפוא שהרב קרגוי ניסה להימנע מלהתיר את השלאגבאום מטעמים שונים. המשא ומתן בין הרב במברגר לרב המבורג ולרב קרגוי אינו מתוארך, וכך המשא ומתן בין הרב קרגוי לרב המבורג. מסתבר שהיה זה קרוב להגעתו של הרב במברגר לוורצבורג או סמוך לפטירת הרב בינג בשנת תר"א.

⁸⁰ שו"ת נשאל דוד, ה"א, או"ח, סי' יג.

⁸¹ שו"ת תשובה מאהבה, ח"ב, או"ח, סי' רמה; שו"ת שער הזקנים, ח"ב, בית המילוא, סי' כח, דף קיד ע"ב-קטו ע"ב.

⁸² כך למשל נקט בראשית המאה ה-19 ר' יוסף שנייטוך בתשובה לשאלה שהפנה אליו בכסלו תקע"א (1809) הרב משה העכים, רבה של אופנבך שבפרנקוניה התיכונה (ראו שו"ת ריב"ם שנייטוך, או"ח, סי' כח. על הרב העכים ראו בהרחבה המבורגר, ישיבת פיורדא, ח"ב, עמ' 437-456). בתשובה הזכיר הרב שנייטוך את מה שכתב במכתב קודם בעניין 'מקום מוקף מג' מחיצות ורוח א[חד] נעשה שראנקען או שלאגבויים'. עמדה דומה נקט בתקופה זו רבה של פירת, הרב בנימין וולף המבורג (ראו שו"ת שער הזקנים, ח"ב, בית המילוא, סי' כח, דף קיד ע"ב-קטו ע"ב). וכן סבר הרב יעקב וואליער מהונגריה (ראו לעיל, הערה 51).

ש'צורת הפתח' אינה מועילה ברשות הרבים, ושימוש בה מצריך להסתמך על דעת רש"י ותוספות, שהם מיעוט הפוסקים, הסוברים שאין בזמן הזה רשות הרבים, ואילו דלת, ובכלל זה לדעתו גם מחסומים אלו, מועילה לכולי-עלמא.⁸³ והיו שניסו לטעון שמחסומים אלו מועילים כ'אמלתרא', מונח תנאי המציין בהקשר זה קורה מיוחדת שלא חלות עליה ההגבלות הרגילות של גדרי קורה.⁸⁴

הרקע לשימוש במחסומים אלו

השימוש במחסומים אלו מעלה שתי שאלות חשובות:

- א. מדוע השימוש במחסומים אלו היה כה נפוץ למרות הספקות ההלכתיים בהיתר להשתמש בהם?
- ב. מדוע שומעים על השימוש בהם רק מסוף המאה ה-17 ואילך, בייחוד בגלילות גרמניה?

דומה שהתלכדותם של שני מרכיבים הובילה לצמיחתו של נוהג זה ולשכיחותו הרבה, וזהו השילוב בין המעבר מעירוב מצומצם לעירוב של כלל היישוב ולאופי ההתיישבות הכפרי שאפיין במיוחד את יהדות גרמניה החל מן המאה ה-17. נעמוד בקצרה על טיבם של שני מאפיינים אלו:

א. ההתיישבות היהודית

ההתיישבות היהודית באשכנז עברה תמורות רבות, בפרט בעקבות המגפה השחורה במאה ה-14 ובשל גזרות הגירוש הרבות מערי גרמניה במאה ה-15 ואף ה-16. תהליך מידרדר זה התמיד עד סוף מלחמת שלושים השנים, בשנת 1648. בערים אחדות היו קהילות גדולות, והבולטות שבהן הן פרנקפורט דמיין, שבה אולצו היהודים לדור בגטו, וקהילת וורמייזא.⁸⁵ תנאי החיים הקשים הביאו לבריחה גדלה והולכת של יהודים מגלילות אשכנז, ובכללם רבים מן הרבנים ולומדי התורה, 'עד שבאמצע המאה ה-17 לא נמצאו עוד בגרמניה מרבית חכמי אשכנז'.⁸⁶

לעומת זאת לאחר מלחמת שלושים השנים ובעקבות פרעות ת"ח-ת"ט חלה התאוששות בקהילות גרמניה, בפרט בשל הגירה של יהודים רבים אליה מפולין.⁸⁷ שינויים אלו מצאו את ביטויים גם במישור הפסיקה ההלכתית. מעבר המרכז התורני מאשכנז לפולין נתן את אותותיו באשכנז גם בשל חדירתם של ספרי חכמי פולין לאשכנז.⁸⁸ וגם משום ש'חלק ניכר מן הרבנים שכיחנו באותה תקופה ברבנות בקהילות הגדולות או הקטנות בגרמניה למדו בעצמם בישיבות פולין [...] והם הביאו עמם את מסורות התורה וההלכה של פולין'.⁸⁹

⁸³ שו"ת ריב"ם שנייטוך, או"ח, סי' כח.

⁸⁴ ראו שו"ת נודע ביהודה, מהדורה תנינא, או"ח, סי' מא, בתשובת ר' יחזקאל לנדא לתלמידו ר' אהרן אויש: 'ומעלתו אמר שנהגו שם במדינה להתיר בזה ואמרו שזה נחשב אמלתרא ושמצאו כן בקצת תשובות האחרונים'. הנודע ביהודה דחה זאת בחריפות, אבל במאה ה-19 הצדיק הרב בנימין וולף המבורג גישה זו (ראו שו"ת שער הזקנים, שם). על האמלתרא (מיוונית: μέλαθρου), ראו בראנד, ארבעה כרכים, עמ' 72.

⁸⁵ זימר, גחלתן של חכמים, עמ' 1-12.

⁸⁶ זימר, שם, עמ' 13.

⁸⁷ הילדסהיימר, יהדות אשכנז במאה הי"ז, עמ' 1.

⁸⁸ זימר, שם, עמ' 225.

⁸⁹ זימר, שם, עמ' 220; ליברלס, על סף העידן המודרני, עמ' 25.

במחצית המאה ה-18 מנו היהודים בגרמניה כמה עשרות אלפי אנשים, כשליש האחוז מכלל התושבים, ועקב ההגבלות על זכויות המגורים של היהודים התיישבו רובם באזורים כפריים, בכמה מאות קהילות קטנות וזעירות,⁹⁰ ובכל אחת מהן כמה עשרות או מאות יהודים בלבד.⁹¹ ההתיישבות היהודית התקיימה על סמך רצונם של שליטי המקום, שהיו מעוניינים בנוכחותם של היהודים לשיקום היישובים ולצמיחתם. מנגד הייתה עיניהם של התושבים המקומיים צרה פעמים רבות בשכניהם היהודים הן בשל התחרות הכלכלית והן מסיבות אתניות ודתיות.

א. תחום העירוב

בימי הביניים לא היה מקובל כלל בגלילות אשכנז לערב יישוב שלם, ולא נהג בקהילות אשכנז אלא עירוב שכונתי בלבד. הדבר נבע מכמה סיבות. העיקרית שבהן הייתה הצורך ההלכתי לשכור באופן סמלי את רשותם של בעלי הבתים הנוכרים שגרו בעיר.⁹² וממילא כלל העירוב בדרך כלל את תחומי השכונה היהודית או רובה בלבד. המתחם המעורב תוקם בדרך כלל על ידי הוספת קורות עץ וחבלים לפתחי השכונה כדי ליצור 'לחיים' או 'צורת הפתח'. בשלהי ימי הביניים נפוץ היה בגלילות אשכנז הנהוג למרוח 'סיד מחוי' בפתחי המתחם המעורב כחלק מהתקן העירוב ביזמת מהר"ם מרוטנבורג בשל הפגיעה בקורות העירוב בזדון או בשוגג.⁹³

בשלהי ימי הביניים חלה מהפכה בנושא העירוב בספרד והחל להתפשט שם נוהג לשכור את הרשות מהשלטונות ולא מכל בעל בית גוי, וכך הוחל העירוב על כלל העיר או על חלקים גדולים ממנה. פרוצדורה זו לא הייתה מקובלת כלל באותה העת באשכנז, ומהר"ם מרוטנבורג אף שלל אותה, ודבריו נפסקו להלכה גם בטור. אולם במאה ה-16 קבע ר' יוסף קארו בספרו שולחן ערוך את היתרם של חכמי ספרד, והוא נתקבל להלכה גם על ידי ר' משה איסרליש, הרמ"א.⁹⁴ פסיקת השולחן ערוך והרמ"א, שחדרה במהירות לאשכנז, חוללה מפנה גם בנושא זה בגלילות אשכנז בהדרגה.

כאמור, במאה ה-16 עדיין לא היה מקובל בגרמניה לערב יישוב שלם. ביטוי מובהק למציאות זו אנו מוצאים בתשובת ר' יצחק מזיא, ששימש רב בכמה קהילות קטנות בדרום גרמניה בסביבות השנים ש"כ-ש"ס (1560-1600), ודן באפשרות לערב עיר שלמה:

נ"ל דלפי שאינו שכיח כלל לא הורגלו בזה. [...] וגם צריך לשכור מכל בתי הגוים כולם, אע"ג דרוב פוסקים ס"ל [סבירא להו] דשוכרין משר העיר.

⁹⁰ ליברלס, שם, עמ' 24-25; פנקס הקהילות, צפון מערב גרמניה, ח"א, מבוא, עמ' 15.

⁹¹ הילדסהיימר, שם, עמ' 7-10; לובנשטיין, ראשיתה של השתלבות, עמ' 131-133.

⁹² הוטרר, עירוב החצרות, עמ' 100-101; 130-135.

⁹³ 'פסק מור"ם [...] ומה שעושים לחיים בסיד מחוי או צ"ה [צורת הפתח] יפה עושין וממני יצאו כולם כי בתחלה בעיר וירצבורג היו הנכרים עוקרים אותם אמרתי לעשותם בסיד מחוי או בגפסיל[ס] שמדביקין אותם אצל החומה כעובי אצבע' (הגהות אשרי, עירובין א, יח; ובדומה: מרדכי, עירובין, רמז תפב; מהר"ם, פסקי עירובין, נספח אות ו, עמ' קכד-קכה; שו"ת תרומת הדשן, סי' עד). על אזכורו ושכיחותו של השימוש בסיד לצורך העירוב במאה ה-15-16 ראו הוטרר, עירוב החצרות, עמ' 121, 182, הע' 163, 217, הע' 381, 220 ובהע' 391.

⁹⁴ הוטרר, שם, עמ' 131-132, 140-142, 160-166, 169-172.

אבל לפי שיש הרבה חלוקים בזה מה חזקה צריך לאדון העיר להיות לו על הבתים שבעיר עד שיהיו רשאים לשכור ממנו, ואין הכל בקיאים בזה הלכך **מפורסם בפי כל לשכור מבעלי הבתים גופייהו או משכירו כנזכר בגמרא [סד, א] והפוסקים, וכל זה לא שכיח כלל.**⁹⁵

הוא הוסיף עוד שמאחר שבמקומות שבהם אין חומה ממילא יש צורך ב'תיקון בצורת הפתח או שאר תיקונים לכך בחרו באותן תיקונים דשוה בכל עיר'.
אם כן, שלא כדעת מהר"ם ששללה שכירות משר העיר, הרב מזיא קיבל להלכה את עמדת השולחן ערוך והרמ"א, אך מדבריו עולה שלמעשה נהוג היה המנהג הישן שהרב מזיא ניסה להצדיק. לעומת זאת בשלהי המאה ה-17 תיאר ר' חיים יאיר בכרך, רבה של וורמייזא, מציאות שונה ומורכבת:

בענין הקהילות שהם בעיירות המוקפות חומה שיש להם רחוב מיוחד נסגרת בלילה ונהגו היתר טלטול ברחוב ואיסור חוצה לו במקום ובכל העיר, כמו פה ק"ק⁹⁶ וק"ק פרנקפורט הענא⁹⁷ ומקום משכן כבוד מעלתו ק"ק מיץ,⁹⁸ ובמקומות שאין להם רחוב כגון ק"ק טריר⁹⁹ קובלעניץ¹⁰⁰ מנהיים¹⁰¹ היידלברג¹⁰² נוהגים היתר טלטול בכל העיר.¹⁰³

⁹⁵ שו"ת יפה נוף, סי' עד. על הרב מזיא ראו שם, במבוא, עמ' 11; זימר, גחלתן של חכמים, עמ' 87-86.

⁹⁶ מסתבר שהכוונה לקהילת וורמייזא, שבה ישב הרב בכרך בין 1669 ל-1701 (למעט תקופה קצרה עקב שרפת העיר בשנת 1689), כיוון שמהמשך התשובה עולה שהיא הופנתה כשאלה לרבה של מיץ, ומתברר שהכוונה לר' גרשון אשכנזי אולף, רבה של מיץ בין 1670 ל-1693, ושהרב בכרך פנה אליו כמה פעמים (שו"ת חוות יאיר, סי' מו, נג-נו).

⁹⁷ קהילת האנאו (Hanau) הסמוכה לפרנקפורט (זימר, גחלתן של חכמים, עמ' 168).
⁹⁸ מיץ (Metz) הייתה באותה עת מוקפת חומה ונתונה לשלטונו של לואי ה-14. בשנת 1700 מנתה העיר כ-22,000 נפש והקהילה היהודית כ-1200 נפש (ראו דיויס, אשה בשוליים, עמ' 1; גליקל, עמ' מב).

⁹⁹ הקהילה במקום חודשה בשלהי המאה ה-16. ב-1640 גרו שמונה משפחות יהודיות בטריר (Trier) ומנו 82 איש. בשנת 1787 מנתה הקהילה 18-19 משפחות (האנציקלופדיה של החיים היהודיים, ע' Trier, עמ' 1323).

¹⁰⁰ בקובלניץ (Koblentz) חודשה קהילה היהודית במאה ה-16. בשנת 1723 צוו היהודים לעבור להתגורר בשכונה סגורה משלהם, וכך חיו עד שלהי המאה ה-18 (הוניג, אבות וצאצאים, עמ' 10-8). גם כאן היו היהודים אחוז קטן מאוד של האוכלוסייה (ראו שם, עמ' 16).

¹⁰¹ במנהיים (Mannheim) היו בשנת 1691 84 משפחות יהודיות שהיו אחוזים מעטים מאוכלוסיית העיר (פנקס הקהילות, גרמניה: וירטמברג, ע' מאנהיים, עמ' 373. העירוב במקום התבסס על חומות העיר עד שלהי המאה ה-18 (שו"ת שער הזקנים ח"א, בית גליא, דף פב ע"א-פד ע"א; שו"ת חומר בקודש, סי' ב; קלר, חיים יהודיים במנהיים, עמ' 152).

¹⁰² בהידלברג (Heidelberg) התגוררו בשנת 1700 18 משפחות יהודיות שהיו אחוזים מעטים מאוכלוסיית העיר (פנקס הקהילות, גרמניה: וירטמברג, ע' היידלברג, עמ' 309).

¹⁰³ שו"ת חוות יאיר, סי' קלה.

מעניין הוא תיאור דומה של עירוב מקומי בספרו של התיאולוג והמזרחן הנוצרי יוהאן יעקב שודט (Johann Jakob Schudt), איש פרנקפורט, בספרו Jüdische Merkwürdigkeiten ('מוזרויות יהודיות'), בכרך שיצא לאור בשנת 1714: [בתרגום חופשי]:

כאשר היהודים בונים בית כנסת הם מעדיפים שהמקום יהיה סגור ושמור לפחות מבחינה סמלית כמו באלטונה (Altona), שהם הניחו שם על חשבונם קורות וקרשים וכניסות למקום, שניתן לעבור דרכם בקלות, וזאת משום שמקום שאינו נעול או שלא נחסמת גישה חופשית אליו בלילה, הרי שהיהודים, לפי תקנת הרבנים, לא ישאו בשבת כל חפץ או כלי וכל דבר, ספרים, ממחטות אף, ואפילו תינקות לברית-מילה לא יקחו מבתיהם להביא לבית הכנסת ומשם בחזרה לבית, כמו שזה בפירת (Fürth) שהוא מקום פתוח הקרוב לנירנברג (Nürnberg) שם גרים הרבה יהודים, שאף אחד מהם לא יקח ספר לבית הכנסת ובחזרה, אפילו לא ממחטת-אף בכיס, אלא כשתופרים אותה עם חוט למעיל או למלבוש, כך שהיא תחשב כחלק של המלבוש, וגם תינזק יובא לבית הכנסת ובחזרה הביתה רק על ידי נוצרי, שכך זה מותר להם. **אכן היהודים מעדיפים לגור בסמטאות משלהם כמו בפרנקפורט (Frankfurt), מיינץ (Mayntz), האנאו (Hanau), פרידברג (Friedberg) ובמקומות אחרים, כי הם רואים במקומות אלה למעשה ערים שלהם, כמו שגרים בבית סגור [...]** ובמקומות פתוחים הם שמים עמודים ומותחים מאחד לשני כבלים כך שלפי דמיונם זה קיר של בית. ואת זה הם מכנים שתוף מבואות,¹⁰⁴ יצירת שתופות בסמטאות.¹⁰⁵

אמנם שודט לא הזכיר מציאות של עירוב כל העיר, ודומה שגם לא ידע כלל את סוגיית השכירות מן השלטונות, אולם הוא ציין שבמקומות שבהם יש רובע יהודי נפרד מדובר בעירוב שכונתי בלבד.

על פי תיאורים אלו בקהילות שבהן התגוררו היהודים בשכונה משלהם נהגו לערב את השכונה היהודית בלבד בהתבסס על שערי השכונה או על 'חבל משוך חוץ לרחוב'. במקומות פרוזים נאלצו להשתמש ב'עמודים וכבלים' בין בתיהם, ואילו במקומות מוקפים 'שאיין להם רחוב' החלו לנהוג היתר טלטול בכל העיר כולה.

אם כן, במקומות שבהם היו היהודים מפוזרים אך יכלו לערב את כלל המקום החלו להשתמש בהיתר המחודש המופיע בשולחן ערוך לשכור את הרשות מפרנסים המקום, אך במקומות רבים שבהם עדיין דרו היהודים בנפרד המשיכו את המנהג הקדום לערב את השכונה בלבד ללא שכירות מ'שר העיר', וכפי שציין הרב בכרך על קהילתו: 'שלא שמעתי פה ק"ק [קהילת קודש] שכירות זה שלושים שנה'.

השפעת פסק השולחן ערוך בולטת בדבריו של הרב בכרך, עד שהוא תמה על המנהג באותם מקומות שנהגו לערב רק את השכונה היהודית: 'למה לא ישכירו המקום מן השררות להצילם מצער איסור הטלטול!'¹⁰⁶

¹⁰⁴ ההדגשה, והשימוש בעברית, במקור.

¹⁰⁵ שודט, מוזרויות יהודיות, עמ' 296.

¹⁰⁶ שו"ת חוות יאיר, סי' קלה.

יתר על כן, התפשטות ההיתר מצאה את ביטויה גם במקומות שבהם התרכזו היהודים בשכונה משלהם, כפי שעולה מן הנעשה בעיר מץ (Metz) שבחבל לורן. אם בתשובתו ציין הרב בכרך שבמץ מערבים רק את השכונה היהודית, הרי כשלושים שנה אחר כך יציין ר' יעקב ריישר, שכיהן אז בתפקיד רבה של מץ, מציאות אחרת:

דודאי אם המקום סגור ומסוגר מכל צד ונשכר או נקנה מן המלך ע"י שכירו ולקוטו ע"י אחד מיועציו כנהוג ודאי דמותר לטלטל בכל העיר אפילו ברחוב הגוים וא"צ לשום אדם לבטל רשות וכן נתפשט המנהג פה ק"ק מיץ לטלטל בכל העיר בלי שום בטול רשות וכן נהיגי מעולם משנים קדמוניות בלי שום מוחה.¹⁰⁷

אם כן, השינוי הגדול חל בעירובין בערי אשכנז בהשפעת דברי השולחן ערוך והרמ"א,¹⁰⁸ שנעשו בני סמכא אף באשכנז.

כפי שציין שודט, התקנת עירוב במקומות סגורים הייתה קלה הרבה מבמקומות פתוחים ותרמה לרצונם של היהודים לדור בשכונות סגורות, התיישבותם של יהודים ביישובים פרוזים הצריכה הצבת תיקוני עירוב רבים ויצרה קושי.¹⁰⁹ ביטוי מובהק לכך נמצא בפירת, שבה ישבה קהילה יהודית גדולה,¹¹⁰ אולם בשל היותה של העיר פרוזה נוצר קושי להתקין בה עירוב. כאמור, שודט ציין שבפירת היהודים אינם מטלטלים לבית הכנסת כיוון שהמקום פתוח. דבריו מתאשרים מתשובה של ר' צבי הירש אשכנזי, החכם צבי, שעבר בעיר בשנת תמ"ט (1689). מדברי החכם צבי עולה שבעיר, שהייתה 'פרוצה ללא חומה', הותקנו כמה עירובים קטנים שכללו כמה בתים, אך העירוב לא כלל את בית הכנסת, ואף על פי כן הונח מזון העירוב בבית הכנסת, והחכם צבי ערער עליו.¹¹¹ המתח שבין האוכלוסייה המקומית ליהודים התבטא גם בסוגיה זו. למשל, על פי תיעוד משנת 1697, הכומר הפרוטסטנטי של כנסיית סנט מיכאליס (St. Michaeliskirche), דניאל לוכנר (Daniel Lochner), קרע את חוטי העירוב בעיר. היהודים פנו לפטרוניהם ואלו נזפו קשות בכומר ודרשו ממנו לנהוג במתינות כלפי היהודים.¹¹² כאמור, בקובץ התקנות הרשמיות, שעייגנו בשנת 1719 את זכויותיהם של היהודים בעיר פירת נקבע שניתן אישור ליהודים להתקין Schlaug-Baumen, כדי שיוכלו לטלטל בשבת כפי שנהגו עד כה, כיון שחוטי העירוב שהיו

¹⁰⁷ ר' יעקב ריישר באקופן מונה לרבה של מץ כ-20 שנה אחרי מותו של הרב גרשון אשכנזי (שוורצפוקס, מנהג ומנהיג, עמ' 255).

¹⁰⁸ ראו למשל לשונו של הרב בכרך עצמו, במקום אחר: 'וכן מה דסתם לן הב"י בשו"ע דזכה שנקבע הלכה כמותו ולא חלקו עליו הבאים אחריו אין לומר קים לי נגד הכרעתו אף לדעת יש אומרים [...] ובמקום [שכתב] הגהת רמ"א דעת חולקים והסכים עמהם גם כן הוי ליה כדבר משנה בארצות הללו דנוהגין כוותיה' (שו"ת חוות יאיר, סי' קסה; וראו ברקוביץ, המנהג, עמ' 36).

¹⁰⁹ וכלשון השואל, בתשובת הרב אופנהיים (לעיל, ליד הערה 60): 'ערי הפרזי מדינה ומדינה'.

¹¹⁰ בפירת היו בשנת 1720 כ-6000 תושבים, מתוכם כ-1500 יהודים (קרינגס, העירוב במברג, עמ' 563).

¹¹¹ שו"ת חכם צבי, סי' קיא. דיון בסוגיה זו וסנגוריה על מנהג פירת ראו ברלין, עצי אלמוגים, דפים קנ ע"א-קנא ע"ב; המבורגר, גדולי הדורות, עמ' 83-84.

¹¹² קרינגס, שם, עמ' 564.

בעבר נהרסו.¹¹³ סביר, כפי שציין וילפריד קרינגס, שהרקע לניסוח זה היה מעשי ונדלזים, שהתבטאו בקריעת חוטי העירוב, כמו במקרה שנזכר לעיל. אולם דומה שהשינוי נבע לא רק מהרצון להציב תיקונים עמידים מחבלים אלא גם מהרצון להרחיק את תיקוני העירוב מרחבי העיר וכדי להחיל את העירוב על כלל היישוב, שינוי שאכן חל בפירת, ומכאן ואילך אנו גם שומעים על קיומם של מחסומי דרכים אלו בפירת.¹¹⁴ כיוצא בזה ציינה ברברה רוש שההיתר ליהודים בעיירה ברוק (Bruck) שבפרנקוניה התיכונה בשנת 1774 להתקין שמונה Schlagbäume בכניסות לעיר תמורת תשלום של שני גולדן לשנה¹¹⁵ ניתן מן השלטונות למרות התנגדות נמרצת של התושבים הנוצרים בעיר, וכי התקנת המחסומים הללו היוותה הקלה לקהילה היהודית שלא נאלצה עוד להשתמש בחבלים שהיו פזורים בעבר לאורך הרחובות. ייתכן שגם כאן יש הז לפגיעה בחוטי העירוב, אבל אולי בעיקר ביטוי למעבר מעירוב שכונתי בלבד לעירוב של כל העיר.

כאמור, עקב ההגבלות על זכויות המגורים של היהודים באותם ימים התיישבו רובם באזורים כפריים בכמה מאות קהילות קטנות וזעירות שמנו כמה עשרות או מאות יהודים בלבד. המציאות של שכונה יהודית נפרדת לגמרי הייתה מצויה פחות ופחות. יתר על כן בכמה מן המקומות דרו היהודים סמוך לכנסייה המקומית ולאזורים מרכזיים בכפר, והקפת אזור מגורי היהודים בחוטי העירוב היוותה מוקד למתחים, בעיקר בעת תהלוכות נוצריות,¹¹⁶ האפשרות ההלכתית לערב את כל העיר או הכפר היוותה פתרון לבעיות אלו. אולם במצב כזה, כשהעירוב היווה לא רק גבול של השכונה היהודית אלא תאם את גבולות הכפר, רובו ככולו, היה צורך רב שלא לפגוע בנוף היישובי, והוא מצא את פתרונו בהצבת מחסומי-דרכים.

דומה שמציאות זו משתקפת גם מנוסח של תקנה כתובה עברית מעורבת בידיש משנת תצ"ז (1736), שנגעה לאזור העיירה רונקל (Runkel) שבהסן, ועליה חתום הרב יחיאל מיכל אופנהיים, רבה של פרידברג (Friedberg) שהוא חתנו של הרב דוד אופנהיים מפראג:

¹¹³ ראו לעיל, ליד הערה 3.

¹¹⁴ יש לציין שגם אחר כך עדיין שימשו חבלים בעירוב בפירת. כך עולה מדיון שנערך בשנת 1820 בבית המשפט המקומי בפירת בתביעה של הרשויות להסיר מהעיר את חוטי העירוב. הרב המקומי ציין בבית המשפט שחבלים אלו מונחים כבר 100 שנה (בלום, העירוב בפירת, עמ' 9; קרינגס, שם, עמ' 565. על שינוי התוואי של העירוב שם והתקנתו המחודשת על בסיס פנסי הרחוב בשנת 1823 ראו בלום, שם, עמ' 10-14; קרינגס שם, עמ' 565-566). קרינגס (שם, עמ' 565) הסתפק בשל כך אם אכן הומרו חוטי העירוב במחסומים, אולם בראשית המאה ה-19 צוין במפורש 'מנהג ק"ק פיורדא ושאר ערי גדולי ישראל, שמאז ינהגו כן, להניח 'שלאג-ביימע' (שו"ת ריב"ם שנייטוך, או"ח, סי' ל), ואדרבה, באותה תקופה ציין רבה של פירת, הרב וולף המבורג: 'וכן מעולם כל הגדולים אשר ישבו בכסא רבנות פה עם בית דינם התירו ע"י שלאק בוים הנזכר אחר שבטלו הנכרים הערובין של צה"פ [צורת הפתח] מחוטין של מתכת' (שו"ת שער הזקנים, ח"ב, בית מלוא, סי' כח, דף קטו ע"ב), ועולה ממילא שתיקוני העירוב היו מורכבים עד אז ממחסומים וגם מחבלים.

¹¹⁵ ראו לעיל, ליד הערה 5.

¹¹⁶ ראו לעיל, הערה 17; אולמן, שכנות ותחרות, עמ' 434-435; הנ"ל, משרתות השבת, עמ' 260-259.

ראה ראינו שהמדינה פרוצה בלי חומה או בית שער וגיפופין ועי"כ [ועל ידי כך] אסור בשבת לטלטל בכל הכפרים *אונד גשעהן גרושין אונד פיל אסורים* [תרגום: ועוברים על איסורים חמורים ורבים] וכדי לתקן ולגדור פרצה זאת ולקיים שומר שבת מחול לו הסכימו בני המדינה פה אחד לראות להשתדל אצל אדונינו שר יר"ה [ירום הודו] *דש בכל הכפריי[ם] שלאק בעמין גמאכט ווירטין* [תרגום: שבכל הכפרים ייעשו *Schlagbäumen*] וההוצאה הנצרכת לכך עמוס על כל בני המדינה וזכות הרביי[ם] [יסייען לכל טוב לחזק ולתקפן באתי על החתום ביום ה' ח"י כסלו תצ"ז לפ"ק הקי'טן] מיכל החונה בק"ק ורידבורג והגליל משה בר אברהם יצחק ז"ל משובאך.¹¹⁷

נראה שפעמים רבות היה השימוש במחסומים אלו פשרה שנבעה הן בשל התנגדות הרשויות ובעיקר התושבים הנוצרים להתקין חוטי עירוב והן בשל קשיים טכניים להציב חבלים בגובה. הצבת מחסומים, שהיו פתוחים, הייתה פתרון נוח שלא חסם כלל את הדרך, לא בלט במידה חריגה בנוף, ואדרבה – דמה למחסומי-דרכים מקובלים. ביטוי לחשיבות שניתנה לנוף האורבני עולה, למשל, ממסמך משנת 1731 המדגיש את הממד האסתטי שבמחסומים אלו. בשנה זו קיבלה הקהילה היהודית בבורגהאסלאך (Burghaslach) שבפרנקוניה התיכונה אישור מן השלטונות להציב בקצות העיר ארבעה מחסומי עץ-אלון שלהם בורגי נעילה.¹¹⁸ באישור צוין שהדבר נועד לאפשר ליהודים לחצות את הרחובות כשהם נושאים אוכל ושתייה ביום השבת שלהם בהתאם להלכה היהודית, וכי הדבר יהווה גם קישוט לחוצות העיר! וכי ידוע שהדבר מקובל בקהילות יהודיות אחרות.¹¹⁹

ביטוי מובהק למורכבות נושא העירוב ולרגישותו עולה מן התכתובת הענפה בעניין זה בעניין הכפר ברקאך (Berchach, Berkach) שבחבל תורינגיה (Thüringen), בין 1750 ל-1752. באותן שנים שלטו בכפר שלוש רשויות: האצילים לבית שטיין

¹¹⁷ ווכשטיין, פנקס רונקל, עמ' 95, תקנה כד. למדינת רונקל השתייכו, מבחינה אדמיניסטרטיבית, שמונה כפרים בסביבתה של רונקל, וחויב המיסים נעשה בה במרוכז לכל 'בני המדינה' (ווכשטיין, שם, עמ' 84; ביאלר, פנקס קהלת רונקל, עמ' 516). החתומים על התקנה, שנכתבה, יחד עם עוד חמש תקנות, בעת הערכת מיסים שנעשתה ברונקל, הם הרב יחיאל מיכל אופנהיים מפרידברג, ששימש כסמכות התורנית של רונקל בין השנים תצ"ד-תק"ט (1733-1739), ואשר בהשראתו תוקנו שמונה עשרה תקנות היסוד במקום, בשנת תצ"ד, ועוד אחת עשרה תקנות אחר כך (ביאלר, שם, עמ' 517-518). החתימה השנייה היא של משה בן אברהם יצחק משוואבך, שהיה באותה העת העשיר שבעיירה, אשר חתום ראשון מבין הנישומים בהערכת המיסים (שם, עמ' 516). ראו לעיל, ליד הערה 47.

¹¹⁸ עבור ההתקנה והשימוש בקרקע העירונית היה על היהודים לשלם 30 קרוזר, כשהאחזקה השוטפת הוטלה על מועצת העיר. ב-1754 נשבר אחד מן המחסומים. היהודים טענו כי עלות התיקון, שהגיעה ל-40 גולדן, צריכה להיות על מועצת העיר. הם טענו כי אם התיקון והאחזקה יהיו באחריותם, יישברו הקורות מדי שבוע בידי נערים פורעים. התיקון היה מותנה בהצגת האישור להתקנת תיקוני העירוב. הוא לא נמצא ברשומות של מינסטר וקאסטל-רמלינגן. נציג הקהילה יוהן יעקב מולר ביקש שיחפשו את המסמך ברשומות של קאסטל-רונדהאסן והתחייב לתשלום התיקון על ידי הקהילה, ואכן המסמך נמצא (סקייט, ההיסטוריה של בורגהאסלאך; פליישמן, העירוב בבורגהאסלאך).

Lebrecht) (die Herren von Stein) שהאפטרופוס שלהם היה הברון פון ביברה (Gottlob Friedrich Von Bibra); הבישוף של ווירצבורג והדוכס של סכסן-הילדבורגהאוזן (Sachsen-Hildburghausen). רוב היהודים היו בחסותם של האצילים לבית שטיין והתגוררו במרחב אחוזתם.¹²⁰ מן התכתובת המפורטת המצויה בארכיון של אצולת שטיין¹²¹ עולה שכוונתם של היהודים להקים בכפר מחסומים (Schlagbäume) שקיבלה כנראה הסכמה עקרונית מן השלטונות, נתקלה בהתנגדות התושבים הנוצרים והביאה להתנכלות ליהודים בחג הפסחא של שנת 1749. בראשית ינואר 1750 ביקשו היהודים מהנציג של ווירצבורג שישב במלריכשטט (Mellrichstadt), פקיד ששמו וויינבך (Weinbach), שיפנה מטעמם לפקיד הממונה על הכפר מטעם אצולת שטיין, פקיד ששמו פישר (Fischer), שישב בנורדהיים (Nordheim). במכתבו ציין וויינבך את בקשת היהודים להחלטה ברורה בעניין, בפרט לאחר המהומות בכפר. במכתב שהפנה פישר לברון פון-ביברה, האפטרופוס של בית שטיין, שישב בעיר אירמלסהאוזן (Irmelshausen), הוא ציין שהקהילה הנוצרית בברקאך מתנגדת לבקשת היהודים, כדי שלא יהיו 'אדונים בכפר', אולם לדעתו הקמת המחסומים יכולה להיות לתועלת דווקא, ולדעתו יש להוציא אישור בעניין לראש העיר מטעם בית שטיין. הברון פון-ביברה ציין בתשובתו שהוא תומך עקרונית בעמדה זו אך מעוניין לדעת מה עמדת דוכסות הילדבורגסהאוזן בעניין. פישר במכתבו לוויינבך ציין שעל פי מה שהבין מהברון אם הדבר אינו מזיק יש לגבש עמדה חיובית אחידה בעניין, וכיון שלדעתו הדבר מועיל, הוא מבקש את התמיכה שתביא לאישור העניין. תשובת נציגי הרשויות האחרות בוששה לבוא והגיעה כנראה רק כעבור חודשים רבים. ממכתב שכתב וויינבך לפישר בדצמבר 1750 עולה שנציגי הרשויות האחרות הסכימו להצבת המחסומים, אולם אם נציגי הילדבורגהאוזן סברו שהעלות של המחסומים תוטל על מועצת הכפר, הרי הבישוף של ווירצבורג קבע שכל העלות תוטל על היהודים והתנה את התקנת המחסומים בתנאי שיישארו פתוחים, כיוון שהדבר נוגד את רצון תושבי המקום. במכתב שכתב פישר לתושבי ברקאך שבחסות בית שטיין בינואר 1751 הוא ציין כי היהודים קיבלו אישור להתקנת המחסומים, וכי הם שיישאו בעלותם, והוא קורא להם לכבד החלטה זו. במסמך פנימי שכתב פישר הוא ציין שהסכמת הרשויות עוררה את חמתם של אנשי הכפר, ובפרוטוקול האספה שכינסו בדצמבר 1751 הם ציינו כי הם מתנגדים להקמת המחסומים, וכי יש בכך משום תמיכה ביהודים, בעוד שלטענתם היהודים גורמים נזקים בכפר, וכי בעבר גרו יהודים במקום ולא עלה הצורך במחסומים מעין אלו. פישר ציין שנציגות אצולת שטיין טענה מנגד שהיא רואה בחיוב את התקנת המחסומים, שסגירתם בלילות יכולה להועיל ולמנוע כניסת חיות, וכי פגיעה במחסומים תגרור קנס של 50 גולדן. עוד צוין שעלות המחסומים תוטל על היהודים, וכי נציג הקהילה היהודית, גומפ מגליין (Gump

¹²⁰ קהילה יהודית במקום החלה להתפתח במאה ה-17, לאחר מלחמת שלושים השנים. ב-1740 היו במקום 12 משפחות יהודיות, ב-1819 32 משפחות, וב-1833 נמנו במקום 152 יהודים ו-308 נוצרים. רוב היהודים היו בחסות האצילים לבית שטיין (שוירץ, יהדות תורינגיה, עמ' 70; לוי, ואחרים, 12 גולדן, עמ' 26-27). אנשי הכפר ציינו בינואר 1752 שרוב היהודים נתונים לחסות אצולת שטיין, שני יהודים בחסותה של ווירצבורג, ואילו בחסות סכסן-הילדבורגהאוזן אין כלל יהודים במקום (לוי, ואחרים, שם, עמ' 247).

¹²¹ התכתובת הובאה במלואה אצל, לוי ואחרים, שם, עמ' 242-250.

(Mänlein), יהיה אחראי על איסוף התשלום עבורם בכל שנה ב'יום פטרוס'. בינואר 1752 פנו אנשי הקהילה הנוצרית שבחסות אצולת שטיין במכתב ישיר לברון פון-ביברה ובו ציינו כי בקשת היהודים מבטאת את תחושתם לעליונות במקום, ויש בזה חיזוק לאמונתם נגד האמונה הנוצרית. עוד הם ציינו שיהודי אחד ביאר את הצורך בהקמת העירוב כדי למנוע תמותת יולדות והעברת ה'מזל הרע' מהיהודים לגויים, וגם אם יש הסברים מלומדים אחרים לשם כך, הרי הדבר מבטא את יחסם העוין של היהודים. הצבת המחסומים בכניסות הרבות של הכפר אף עלולה לפגוע בשטחים ציבוריים שלו ומהווה אפליה נגד התושבים הנוצרים, וכי תחזוקת המחסומים עלולה לעלות ממון רב לקהילה עקב מחירי העץ המאמירים. הם ביקשו אפוא להעמיד את היהודים במקומם ולקחת דוגמה מהברון של מרשל (Reichsfreyen Herr von Marschalls) שהבהיר ליהודים שבחסותו שפעילותם להצבת מחסומים כאלו תביא להסרת החסות מהם. במכתב לפישר ציין הברון כי אינו בקי בפרטי העניין, אולם בשל טענותיהם של אנשי הכפר יש לבדוק שוב את העניין. פישר פירט במכתב לוויינבך את טענות אנשי הכפר וציין שעקב המרירות הרבה שהעניין עורר הוא מבקש שלא לאשר את הצבת המחסומים. ב-25 בינואר כתב נציג הקהילה היהודית הנזכר מכתב תגובה לברון וציין בו שלטענות אנשי הכפר אין יסוד. הצבת מחסומים כאלו מקובלת בכל מושבות היהודים, והאישור לדרישתם הדתית להצבתם בברקאך ניתן להם מטעם 'רב האצולה'¹²² כשהוא מציין שבדצמבר הקודם הסכימו הרשויות של ווירצבורג וסכסן-הילדבורגהאוזן לאפשר את התקנת המחסומים על חשבון היהודים. במכתב שכתב וויינבך לפישר ב-12 בפברואר הוא דחה את טענות אנשי הכפר וציין שהיהודים יהיו אחראים על תחזוקת המחסומים וכי בזה תצמח תועלת לכפר במניעת כניסתם של בעלי חיים, קבצנים ומזיקים שונים, וכי התנהגותם המרדנית של אנשי הכפר מלמדת שהם רוצים להשתחרר ממרות הרשויות, והרשויות בהילדבורגהאוזן ובוירצבורג לא יכולות להסכים לכך, והוא מבקש את החלטת נציגות שטיין בעניין.

כפי שמלמדים מסמכים מן המאה ה-19, מחסומים אלו הוקמו לבסוף כפי בקשת היהודים ועמדו כמאה שנה.¹²³

סיכום

ייחודו של 'עירוב החצרות', שהוא מוצא את ביטוי הריאלי בנוף היישובי. גבולות המתחם המעורב בתוך סביבה נוכרית יוצרים, בלשונה של שרלוטה א' פונרוברט: Diaspora cartography.¹²⁴ 'מפה גלותית' זו על מאפייניה הריאליים נוצרה רק לאחר דיאלוג של היהודים עם שליטי המקום, עם התושבים, תנאי השטח, האמצעים הטכניים שעמדו לרשותם וגבולות הדרישות ההלכתיות. השינויים באופי ההתיישבות

¹²² על זהותו ראו לעיל, ליד הערה 78.

¹²³ מסמך משנת 1803 מזכיר את התשלום של הקהילה היהודית עבור המחסומים (לוי, ואחרים, 12 גולדן, עמ' 250). מסמך משנת 1811 מציין את התשלום של הקהילה היהודית עבור תחזוקת המחסומים בסך שלושה גולדן לשנה. ובארכיון הקהילה היהודית של ברקאך נמצא תיעוד המציין שבשנת 1848 סירבה הקהילה היהודית לשלם את התשלום השנתי, והמחסומים הוסרו בלי שהדבר יצר קושי דתי (ohne religiöse Bedenken)! (קוסטנר, תרבות יהודית בתורניגיה, עמ' 37).

¹²⁴ פונרוברט, קרטוגרפיה של תפוצה; הנ"ל, קרטוגרפיה סמלית.

היהודית בתפוצות ישראל ושינויים שחלו בדיני העירוב ונהגיו מצאו את ביטויים הממשי במאפיינים הפיזיים של העירוב, ואלו יכולים ממילא ללמד רבות על טיבו ועל מאפיינים ביחסי היהודים עם סביבתם.

בשלהי ימי הביניים נפוץ היה בגלילות אשכנז הנוהג למרוח 'סיד מחוי' בפתחי המתחם המעורב כחלק מהתקן העירוב. ה'סיד המחוי', שגם השימוש בו לא היה חף לגמרי מקשיים טכניים והלכתיים,¹²⁵ ביטא הן את אופיו של העירוב כעירוב מקומי בסביבה עירונית צפופה וברחובות צרים והן את מיקומו באזורים מרכזיים בעיר הנוכרית. גלגולי ההתיישבות היהודית והלכות העירוב בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה הובילו להיעלמות ה'סיד המחוי' ולהופעת ה-שלאגבאום.

ה-שלאגבאום הפתוח הוא ביטוי מעניין לקליטתם של פסקי השולחן ערוך והרמ"א בגרמניה וסביבותיה, לשינוי בתחומו הגיאוגרפי של העירוב במחוזות אלו וביטוי לאופיו הפרוז והכפרי. לא פחות מזה הוא מבטא את מורכבות החיים היהודיים באזורים אלו בראשית העת החדשה ואת יחסי היהודים עם שכניהם הנוצרים ועם השליטים שבצלם חסו.¹²⁶

¹²⁵ וכפי שציין ר' ישראל איסרלין: 'כי הכלבים ודבר אחר רגילים להתחכך בכתלים, ומוחקין מן הכתלים כל מחוי הסיד למטה סמוך לארץ, יותר משלשה טפחים מן הקרקע ולמעלה' (שו"ת תרומת הדשן, סי' עד); ובספר מהרי"ל: 'וכשנמחק הסיד למטה סמוך לקרקע בגובה מפני עוברי דרכים וחיוך עגלות צוה לשמש לסיידו פעם שנית שיגיע לעולם – הלחי – עד הקרקע' (ספר מהרי"ל, הל' עירובי הצירות, סי' יג, עמ' רלג-רלד). וכן ציין ר' יוסף ב"ר משה, תלמידו של הרב איסרלין: 'וזכורני, הלחי בניאושטט היה עשוי מצבע של סיד. ולפעמים מחק הגשם היורד מן הגג הצבע מן הלחי, שלא נגע הלחי לארץ, וצויה לעשות הצבע מן הלחי שנגע לארץ' (לקט יושר, הל' עירובין, סי' ד, עמ' קמו). כמו-כן מהר"ם דרש שהסיד יודבק בעובי אצבע אף שבדרך כלל לא הקפידו בזה, וכפי שציין בשו"ת תרומת הדשן, שם: 'מה שנוהגין בכל המקומות לעשות הלחיים מסיד מחוי בעובי ולא כלום, ובמרדכי משום מהר"ם משמע דבעי כעובי אצבע [...] יראה דאין למחות ולבטל מנהג זה שכבר נתפשט בכל המקומות. וכן שמעתי מאחד מהגדולים, שפעם אחת בא חד מרבוותא לניאוש"ט(!), ורצה לשנות הלחיים שהיו שם מקדם ולעשות כעובי אצבע על פי המרדכי. ולא רצו המנהיגים שהיו בעיר להניחו לעשות כדי שלא להוציא לעז על הראשונים'. פרטי המקרה ושמות האישים שהיו מעורבים בו מתועדים בשו"ת מהרי"ל, סי' קנו. על החשיבות בעיני חכמי שלהי ימי הביניים באשכנז שלא להוציא לעז על הראשונים, כעולה מסיפור זה ראו דינרי, חכמי אשכנז, עמ' 95-96; שוחטמן, חשש להוצאת לעז, עמ' 187-188.

¹²⁶ כקוריוז יש לציין גלגול 'יהודי' נוסף של ה-Schlagbaum – השימוש בו כשם משפחה למשפחות יהודיות (יש לציין עוד שלדברי ב"צ קגנוף שם המשפחה באום (Baum) אינו אלא קיצור של Schlagbaum (קגנוף, מילון שמות יהודיים, עמ' 132). המונח Schlagbaum נטמע כלשונו וכמשמעו בשפה הרוסית (шлагбаум). בדיחה רוסית מספרת: 'איפה אתה עובד?' שואל יהודי אחד את משנהו. 'ברכבת'. 'האם יש שם הרבה כמונו?' לא. אנהנו רק שניים. אני ושלאגבאום' (דרייטסר, בדיחות אתניות ברוסיה, עמ' 107).

ביבליוגרפיה

- Barbara Eberhardt and other (eds.), = יותר מלבנים, **Mehr als Steine: Synagogen-Gedenkband Bayern, v. 2, Lindenberg i.Allgäu 2010**
 אולמאן, דברי ר"ש = שלום חריף אולמאן, **ספר דברי ר"ש**, ווין תקפ"ו.
 אולמאן, יריעות שלמה = שלמה זלמן אולמאן, **יריעות שלמה: דרושים**, ברוקלין תש"מ.
- Sabine Ullmann, "Sabbatmägde und Fronleichnam: Zu religiösen Konflikten zwischen Christen und Juden in den schwäbischen Landgemeinden", in: **Im Zeichen der Krise: Religiosität im Europa des 17. Jahrhunderts** (ed. Hartmut Lehmann and Anne-Charlott Trepp), Göttingen 1999, pp. 243-264
 אולמן, משרתות השבת = Sabine Ullmann, **Nachbarschaft und Konkurrenz: Juden und Christen in den Dörfern der Markgrafschaft Burgau 1650 bis 1750**, Göttingen 1999
- Adolf Eckstein, **Geschichte der Juden im ehemaligen Fürstbistum Bamberg**: bearbeitet auf Grund von Archivalien, nebst urkundlichen Beilagen, Bamberg 1898
 אקשטיין, יהודי במברג = Adolf Eckstein, **Geschichte der Juden im ehemaligen Fürstbistum Bamberg**: bearbeitet auf Grund von Archivalien, nebst urkundlichen Beilagen, Bamberg 1898
 ביאלר, פנקס קהלת רונקל = יהודה ליב ביאלר, "מן הגנזים: פנקס קהלת רונקל", **שנה בשנה** (תשכ"ח), עמ' 513-535.
- Alexandra Binnenkade, **KontaktZonen: jüdisch-christlicher Alltag in Lengnau**, Köln 2009
 בלום, העירוב בפירת = Gisela Blume, "Die von den Juden über die Strassen gezogenen, Drähte, oder: Der Eruv in Fürth", **Fürther Heimatblätter** 50,1 (2000), pp. 1-17
 במברגר, כתבי רבנו יצחק דוב הלוי = במברגר, **כתבי רבנו יצחק דוב הלוי מווירצבורג**, ח"ב, ישראל תשס"ה.
 בראנד, ארבעה כרכים = יהושע בראנד, "ארבעה כרכים אנציקלופדיה תלמודית", **בחינות בביקורת הספרות** 6 (תשי"ד), עמ' 71-85.
 ברלינג, קהלת היידינגספלד = דוב ברלינג, "קהלת היידינגספלד ויחסה לארץ ישראל", **ירושלים: מחקרי ארץ-ישראל** ד (תשי"ג), עמ' רכ-רלא.
 ברלין, הגהות = אריה ליב ברלין, "הגהות על מסכת ברכות", **צפונות** ח (תש"ן), עמ' מא-מה.
- ברלין, עצי אלמוגים = נח חיים צבי ברלין, **ספר עצי אלמוגים**, זולצבאך תקל"ט.
 ברקוביץ, המנהג = חיים ברקוביץ, המנהג במשנתו ההלכתית של הרב יאיר חיים בכרך, בתוך: **מחקרים בתולדות יהודי אשכנז: ספר יובל לכבוד יצחק (אריק) זימר** (עורכים: גרשון בקון ואחרים) רמת גן תשס"ח, עמ' 29-56.
 גולדשטיין, שבע הקהילות = משה גולדשטיין, **מאמר שבע הקהילות**, תל אביב תשט"ו.

- Klaus Guth, **Jüdische Landgemeinden in Oberfranken (1800-1942): ein historisch-topographisches Handbuch**, Bamberg 1988
גלות, יישובים יהודיים כפריים = **Klaus Guth, Jüdische Landgemeinden in Oberfranken (1800-1942): ein historisch-topographisches Handbuch**, Bamberg 1988
גליקל = גליקל: זיכרונות 1719-1691 (ההדירה ותרגמה מיידיש: חוה טורניאנסקי), ירושלים תשס"ו.
- Friedrich Glenk, "Die Schranken (Sabbatbögen)", = גלנק, המחסומים = **Gemeinearchiv Georgensgmünd 73 (1987)**, pp. 1-2
גרינוולד, העירוב בשנקלנגספלד = **Jakob Grünwald, "Der Eruw in Schenklengsfeld."**, **Der Israelit 36 (1913)**, pp. 3-4
- Natalie Zemon Davis, **Women on the margins: three seventeenth-century lives**, Cambridge 1995
דינרי, חכמי אשכנז = ידידיה אלטר דינרי, **חכמי אשכנז בשלהי ימי- הביניים: דרכיהם וכתביהם בהלכה**, ירושלים תשמ"ד.
- Emil A. Drahtser, **Taking Penguins to the Movies: Ethnic Humor in Russia**, Detroit 1998
דרייטסר, בדיחות אתניות ברוסיה = **Emil A. Drahtser, Taking Penguins to the Movies: Ethnic Humor in Russia**, Detroit 1998
- Heiko Haumann, "Juden in Gailingen: Selbstbewusstsein und Nachbarschaft", in: **Gailingen: Geschichte einer Hochrhein-Gemeinde** (ed. Franz Götz), Gailingen-Tübingen 2004, pp. 499-511
האומן, יהודים בגיילינגן = **Heiko Haumann, "Juden in Gailingen: Selbstbewusstsein und Nachbarschaft"**, in: **Gailingen: Geschichte einer Hochrhein-Gemeinde** (ed. Franz Götz), Gailingen-Tübingen 2004, pp. 499-511
- The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust**, Jerusalem 2001
האנציקלופדיה של החיים היהודיים = **The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust**, Jerusalem 2001
- Georg Habermehl, **Untermerzbach: Einblicke in die Geschichte von Untermerzbach und seinen Gemeindeteilen**, Untermerzbach 2008
הברמל, אונטרמרצבך = **Georg Habermehl, Untermerzbach: Einblicke in die Geschichte von Untermerzbach und seinen Gemeindeteilen**, Untermerzbach 2008
- הוטרר, עירוב החצרות = בועז הוטרר, **עירוב החצרות במרחב העירוני: השתלשלותו ההלכתית מימי המשנה והתלמוד ועד תחילת המאה ה-20**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"ג.
- Franz Hundsnurscher und Gerhard Taddey, **Die jüdischen Gemeinden in Baden: Denkmale, Geschichte, Schicksale**, Kohlhammer 1968
הונדסנורשר וטדיי, קהילות יהודיות בבאדן = **Franz Hundsnurscher und Gerhard Taddey, Die jüdischen Gemeinden in Baden: Denkmale, Geschichte, Schicksale**, Kohlhammer 1968
- הוניג, אבות וצאצאים = **Leopold Hoenig, Ancestors and Descendants**, United States of America 2009
(<http://gibalevich.com/hoenig/index.html>)
- הורוויץ, הרב בינג = יהודה אהרון הלוי הורוויץ, "הגאון רבי אברהם הלוי בינג וישיבתו בוירצבורג", **ישורון ח (תשס"א)**, עמ' תשס-תשפ"ה.
- הילדסהיימר, יהדות אשכנז במאה הי"ז = מאיר הילדסהיימר, **יהדות אשכנז במאה הי"ז על פי ספרות השאלות ותשובות**, חיבור לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשל"ב.
- המבורגר, גדולי הדורות = בנימין שלמה המבורגר, **גדולי הדורות על משמר מנהג אשכנז**, בני ברק תשנ"ד.

- המבורגר, ישיבת פיורדא = בנימין שלמה המבורגר, **הישיבה הרמה בפיורדא: עיר תורה בדרום גרמניה וגאוניה**, ג' חלקים, בני ברק תש"ע.
- המבורגר, נשיא הלויים = בנימין שלמה המבורגר, **נשיא הלויים: פרקי חייו ופעליו של רבנו יצחק דוב הלוי זעליגמאן בער באמבערגער**, בני ברק תשנ"ב.
- הצר, יהודי סטפאך = Gerhard Hetzer, "Anmerkungen zur Geschichte der Judensiedlungen in Steppach und Schlipsheim", in: **Neusäß: Die Geschichte von acht Dörfern auf dem langen Weg zu einer Stadt** (ed. Manfred Nozwar and Walter Pötzl), Neusäß 1988, pp. 239-260
- וואליער, בית יעקב = יעקב וואליער, **בית יעקב: פרוש נחמד במסכת עירובין**, זאלקווא תק"צ.
- ווכשטיין, פנקס רונקל = בערנהארד וואכשטיין, "א יודיש קהל אין 18טן י"ה: פנקס רונקל", **ייווא בלעטער** 6 (1934), עמ' 84-116.
- זימר, גחלתן של חכמים = יצחק (אריק) זימר, **גחלתן של חכמים: פרקים בתולדות הרבנות בגרמניה במאה השש עשרה ובמאה השבע-עשרה**, באר-שבע-ירושלים 1999.
- כהן, חכמי הונגריה = יצחק יוסף כהן, **חכמי הונגריה והספרות התורנית בה, ירושלים תשנ"ז**.
- לובנשטיין, ראשיתה של השתלבות = סטיבן מ' לובנשטיין, "ראשיתה של השתלבות 1870-1780", בתוך: **קיום בעידן של תמורות: חיי יום-יום של היהודים בגרמניה 1945-1618** (עורכת: מריון קפלן, מהדורה עברית: גיא מירון), ירושלים תשס"ח, עמ' 127-241.
- לוי ואחרים, 12 גולדן = **Gulden vom Judenschutzgeld: jüdisches 12 Leben in Berkach und Südwestthüringen** (ed. Franz Levi and other), München 2001
- ליברלס, על סף העידן המודרני = רוברט ליברלס, "על סף העידן המודרני 1780-1618", בתוך: **קיום בעידן של תמורות: חיי יום-יום של היהודים בגרמניה 1945-1618** (עורכת: מריון קפלן, מהדורה עברית: גיא מירון), ירושלים תשס"ח, עמ' 23-126.
- לקט יושר = ר' יוסף בן משה ממינשטר, **ספר לקט יושר: פסקים, מנהגים ותשובות, מאת רבנו ישראל איסרלין [...]** אשר נלקטו ונכתבו ע"י תלמידו רבי יוסף ב"ר משה, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים תש"ע.
- מהר"ם, פסקי עירובין = ר' מאיר מרוטנבורג, **תשובות פסקים ומנהגים: חלק רביעי – פסקי עירובין**, מהדיר: אליעזר קליין, ירושלים, תשל"ז.
- מיכל, היהודים בגאוקוניגסהופן = Thomas Michel, **Die Juden in Gaukönigshofen / Unterfranken (1550-1942)**, Würzburg 1988
- נבל, ההיסטוריה של יהודי פרוידנטאל = Theobald Nebel, **Die Geschichte der Freudentaler Juden: das Bildnis einer jüdischen Landgemeinde**, Ludwigsburg 1985
- סאור, יהודי וירטמברג = Paul Sauer, **Die jüdischen Gemeinden in Württemberg und Hohenzollern: Denkmale, Geschichte, Schicksale**. Hrsg. von der Archivdirektion Stuttgart, Stuttgart 1966

סטנקביץ, קהילת לקנבאך = רפאלה סטנקביץ, קהילת לקנבאך שבבורגנלנד (אוסטריה): שימור ייחודה הדתי והחברתי של הקהילה בשלהי ימי הביניים והעת החדשה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן תש"ע. ספר מהרי"ל = ר' יעקב מולין, ספר מהרי"ל: מנהגים, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ט.

Heinz and Thea Ruth Skyte, **The History of Burghaslach**, http://www.rijo.homepage.t-online.de/pdf/en_de_ju_sky20101.pdf

Heinz and Thea Ruth Skyte, "Our Family: Isaac = יצחק מזוגנהיים of Sugenheim and his Descendants":

http://www.rijo.homepage.t-online.de/pdf/en_de_ju_sky30200.pdf

Thea Skyte, "The Jewish community of = קהילת בורגהאסלאך Burghaslach", **Stammbaum** 5 (1995), pp. 22-26

Heinz and Thea Ruth Skyte, "Our Family: The = קהילת זוגנהיים Jewish Community of Sugenheim":

http://www.rijo.homepage.t-online.de/pdf/en_de_ju_sky30100.pdf

Georg Faust, **Sozial- und wirtschaftsgeschichtliche beiträge sur judenfrage in Deutschland vor der emansipation, unter besonderer berücksichtigung der verhältnisse in der ehemaligen grafschaft Solms-Rödelheim**, Giessen 1937

Peter Fassl, **Geschichte und Kultur der = פאסל, היסטוריה ותרבות Juden in Schwaben**, v. 2, Stuttgart 2000

פונזר, בית מאיר = מאיר פונזר, ספר בית מאיר: על שלחן ערוך אורח חיים, יוזעפאף תרל"ו.

Charlotte. E. Fonrobert, "Une Cartographie = פונרוברט, קרטוגרפיה סמלית Symbolique: "Eruv" en Diaspora", **Les Cahiers du Judaïsme** 25 (2009), pp. 5-21

Charlotte. E. Fonrobert, "Diaspora = פונרוברט, קרטוגרפיה של תפוצה cartography: on the rabbinic background of contemporary ritual eruv practice, **Images** 5 (2011), pp. 14-25

Heinrich A. Pierer, **Universal-lexikon: der gegenwart und vergangenheit oder Neuestes encyclopädisches wörterbuch der wissenschaften, künste und gewerbe**, v. 14, Altenburg 1852

Johann Fleischmann, = פליישמן, רשימת היהודים המורשים של בורגהאסלאך "Die judenmatrikel von Burghaslach", **Mesusa** 5 (2006), pp. 64-74

פנקס הקהילות, גרמניה: באוואריה = פנקס הקהילות, גרמניה: באוואריה (עורך): ברוך צבי אופיר), ירושלים תשל"ג.

פנקס הקהילות, גרמניה: הסן = פנקס הקהילות, גרמניה: הסן, הסן-נאסו פרנקפורט (עורך: הנרי וסרמן), ירושלים תשנ"ב.

- פנקס הקהילות, גרמניה: וירטמברג = פנקס הקהילות, גרמניה: וירטמברג, הוהנצולרן, באדן (עורכים: יוסף ולק וברכה פרידלנדר), ירושלים תשמ"ז.
- פנקס הקהילות, צפון מערב גרמניה = פנקס הקהילות, צפון מערב גרמניה, ב' חלקים (עורכים: דניאל פרנקל ותמר אברהם), ירושלים תשס"ז.
- Doris Pfister and Peter Fassl, **Dokumentation zur Geschichte und Kultur der Juden in Schwaben, v. 1/2: Archivführer (Burgau-Ziertheim)**, Augsburg 1993
- Max Freudenthal, "Die Verfassungsurkunde einer reichsritterlichen Judenschaft. Das Kahlsbuch von Sugenheim", **Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland** 1 (1929), pp. 44-68
- Monika Preuss, "Jüdisches Leben im Ritterkanton Kraichgau; Beispiel für andere ritterschaftliche Gebiete", in: **Yagdil Tora we-Ya'adir: Gedenkschrift für Julius Carlebach**, Heidelberg 2003, pp. 69-84
- Peter Freimark, "ERUW/JUDENTORE: Zur Geschichte einer rituellen Institution im Hamburger Raum (und Anderswo)", in: **Judentore, Kuggel, Steuerkonten: Untersuchungen zur Geschichte der deutschen Juden, vornehmlich im Hamburger Raum** (ed. Peter Freimark and others), Hamburg 1983, pp. 10-69
- צלמון, חיי הרוח = מילכה צלמון, חיי החברה והרוח ב"שבע הקהילות" אשר בבורגנלנד <אוסטריה> מסוף המאה הי"ז ועד אמצע המאה הי"ט, עבודה לשם קבלת תואר שני, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ט.
- Benzion C. Kaganoff, **A Dictionary of Jewish Names and Their History**, Northvale, N.J. 1996
- Eike Küstner, **Jüdische Kultur in Thüringen: Eine Spurensuche**, Erfurt 2012
- Bernhard Kukatzki, **Zwölf Bittschriften Ingenheimer Juden an die Freiherren von Gemmingen in den Jahren 1787-1790**, Landau 1994
- Rolf Kießling, "Between Expulsion and Emancipation: Jewish Villages in East Swabia during the Early Modern Period", **Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies**, v. 15/4 (1997), pp. 59-87
- קינסטליכער, החתם סופר ובני דורו = משה אלכסנדר זושא קינסטליכער, ה'חתם סופר' ובני דורו: אישים בתשובות חתם סופר, בני ברק תשנ"ג.
- Volker Keller, **Jüdisches Leben in Mannheim**, Mannheim 1995

- קנוהל, שער הננעל בלילה = אלישיב קנוהל, "שער הננעל בלילה – האם נחשב למחיצה בשבת?" **תחומין** כה (תשס"ה), עמ' 475-480.
- Wilfried Krings, "Eruv – The Wire" = העירוב בבמברג = **Judentore einst auch in Bamberg! Ein historisch-geographischer Beitrag zur Konstruktion von Räume**, **Berichte des Historischen Vereins Bamberg** 143 (2007), pp. 533-579
- Emil Krakauer, "Geschichte der Juden in = ירודי איידליץ" = **Eidlitz**", in: **Die Juden und Judengemeinden Bohmens in Vergangenheit und Gegenwart** (ed. H. Gold), Prag 1934, pp. 130-133
- Stefan Rohrbacher, **jüdische = היהתיישובות היהודית הכפרית**, **Landgemeinde im Umbruch der Zeit : Traditionelle Lebensform, Wandel und Kontinuität im 19. Jahrhundert**, Göppingen 2000
- Berthold Rosenthal, **Heimatgeschichte der = יהודי באדן**, **badischen Juden: seit ihrem geschichtlichen Auftreten bis zur Gegenwart**, Konkordia 1927
- Gisela Roming, "Topographie eines = יהודי הכפרים = "Judendorfes": "christliche Bauernhäuser" und "jüdische Bürgerhäuser", in: **Gailingen: Geschichte einer Hochrhein-Gemeinde** (ed. Franz Götz), Gailingen-Tübingen 2004, pp. 381-394
- Klaus Rupprecht, **Staatsarchiv Bamberg = רופרכט, ארכיון במברג**, **Hochstift Bamberg, Lehenhof Band Akten und Bände 1398-1803**, Bamberg 2010
http://www.gda.bayern.de/findmittel/pdf/staba_Lehenhof_001_2010.pdf
- Barbara Rösch, **Der Judenweg: jüdische = רוש, דרך היהודים**, **Geschichte und Kulturgeschichte aus Sicht der Flurnamenforschung**, Göttingen 2009
- Barbara Rösch, "Das Ideal eines = רוש, האידיאל של השבת = Schabbatgebotes und die dörfliche Realität", **Makom** (2007), pp. 33-41
- שו"ת בנין ציון = יעקב יוקב עטלינגר, **שו"ת בנין ציון**, ח"א, מהדורת דבר ירושלים, ירושלים תשס"ב.
- שו"ת גידולי טהרה = מנחם מענדל קארגויא, **ספר גידולי טהרה: על הלכות מקואות עם כמה שאלות ותשובות**, ירושלים תשל"ג.
- שו"ת חוות יאיר = חיים יאיר בכרך, **ספר שאלות ותשובות חות יאיר**, ב' חלקים, רמת גן תשנ"ז.
- שו"ת חומר בקודש = צבי הירש הורוויץ, **חומר בקודש**, זאלקווא תרל"ו.
- שו"ת חתם סופר, ח"א = משה סופר, **ספר חתם סופר: חלק אורח חיים**, ח"א, ניו יורק תשי"ח.
- שו"ת יד הלוי = יצחק דב הלוי במברגר, **שו"ת יד הלוי**, ירושלים תשכ"ה.

שו"ת יהודה יעלה = יהודה אסאד, **תשובות מהרי"א** [...] הנקרא ג"כ **יהודה יעלה**, לעמברג תרל"ג.

שו"ת יפה נוף = ר' יצחק מזיא, **שאלות ותשובות יפה נוף**: לרבינו יצחק מזיא זצ"ל, ירושלים-תל-אביב תשמ"ו.

שו"ת מהר"ם שיק = משה שיק, **שאלות ותשובות מהר"ם שיק**, ח"א: אורח חיים, מונקאטש תר"ם.

שו"ת נודע ביהודה = יחזקאל לנדא, **שאלות ותשובות נודע ביהודה השלם**, ח"א: אורח חיים, מהדורת מכון ירושלים, אשקלון-נתניה תשס"ד.

שו"ת נשאל דוד = דוד אופנהיים, **שאלות ותשובות נשאל דוד**, ירושלים תשמ"ב.

שו"ת ריב"ם שנייטוך = יוסף שנייטוך, **שאלות ותשובות ריב"ם שנייטוך**, דראהביטש תר"ן.

שו"ת שער הזקנים = אברהם בנימין זאב וולף המבורג, **שער הזקנים**, ב' חלקים, זולצבאך תק"ץ.

שו"ת תורת אמת = נתן אדלר, שו"ת תורת אמת, בתוך: אברהם יהודה הכהן שווארץ, **דרך הנשר ותורת אמת: תולדות, קורות והתנהגות, חידושים עה"ת ופולפולים בהלכה ואגדה מכהן הגדול** [...] מרן נתן אדלר כהן צדק [...] עם הערות מראה כהן, סאטומארע, תרפ"ח, עמ' סד-פה.

שו"ת תורת נתנאל = נתנאל ווייל, **שאלות ותשובות תורת נתנאל**, מהדורת אשר לוי, מודיעין עילית תשע"א.

שו"ת תרומת הדשן = ר' ישראל איסרלין, **ספר תרומת הדשן: חלק ראשון - שאלות ותשובות**, מהדורת אביטן, ירושלים תשנ"א.

שו"ת תשובה מאהבה = אלעזר פלקלש, **ספר שאלות ותשובות מהרא"ף: הוא חלק [...] מחבור תשובה מאהבה**, ג' חלקים, אשדוד תשנ"ו.

שודט, מזוריות יהודיות = Johann Jakob Schudt, **Jüdische Merkwürdigkeiten, Frankfurt-Leipzig 1714**

שוורצפוקס, מנהג ומנהיג = שמעון שוורצפוקס, "מנהג ומנהיג בקהילת מיץ", בתוך: **מחקרים בתולדות יהודי אשכנז: ספר יובל לכבוד יצחק (אריק) זימר (עורכים): גרשון בקון ואחרים**, ירושלים תשס"ח, עמ' 253-264.

שוחטמן, חשש להוצאת לעז = אליאב שוחטמן, "חשש להוצאת לעז על הראשונים כשיקול בפסיקת ההלכה", **בר-אילן יח-יט (תשמ"א)**, עמ' 170-195.

שוויגר, גיאורגנסגמונד = Axel Schwaiger, **Georgensgmünd: 700 Jahre Geschichte am Zusammenfluss von Fränkischer und Schwäbischer Rezat**, Georgensgmünd 2002

שוירץ, יהדות תורינגיה = Israel Schwierz, **Zeugnisse jüdischer Vergangenheit in Thüringen: eine Dokumentation**, Erfurt 2007

שלור, האני והעיר = Joachim Schlör, **Das Ich der Stadt: Debatten über Judentum und Urbanität 1822-1938**, Göttingen 2005